

भारतीयविद्या ग्रन्थावलि. ग्रन्थांक ७

सिद्धसेन दिवाकर कृत

वेदवादद्वात्रिंशिका

भाषार्थत्रिवेचक

पं० श्री सुखलालजी संघवी

[भूतपूर्व भारतीयदर्शनशास्त्राध्यापक, गुजरातपुरातत्त्व मन्दिर, अहमदाबाद;
प्रधान जैनदर्शनार्थ हिंदु युनिवर्सिटी, बनारस, तथा सम्मान्य दर्शन-
शास्त्राध्यापक, भारतीय विद्या भवन, मुंबई]

[भारतीय विद्या—भाग ३, 'सिंधी स्मृति ग्रन्थ' मांथी उद्धृत]

प्रकाशक

प्रो० जयन्तकृष्ण ह०, दवे, एम्. ए., एलएल. बी.

ऑनररी रजिस्ट्रार

भारतीय विद्या भवन—मुंबई

वि. सं. २००१] मूल्य Rs. 1/- [ई. सं. १९४५

भारतीय विद्या ग्रन्थावलि

— प्रकाशित पुस्तक —

*

- १ विसुद्धिमग्ग—बुद्धपोषाचार्यकृत पालीभाषामय महाग्रन्थ मू.
संपादक—अध्यापक श्रीयुत घमानन्द कोसंबी १२-०-०
- २ भरतेश्वर बाहुवली रास—गुजराती भाषामयित प्राचीनतम पद्यकृति
संपादक—भाषार्य श्री त्रिनविजयजी मुनि ०-८-०
- ३ ज्ञानदीपिका—देवबोधाचार्यकृत महाभारत उद्योगपर्यव्याख्या ।
संपादक—डॉ. एस्. के. दे. एम्. ए., पीएच. डी. दाका मुनिवर्सिटी १-०-०
- ४ भगवद्गीता भारतीयदर्शनानि च—भगवद्गीतासम्यन्ध विषयक १० संस्कृत व्याख्यान
व्याख्याता—म० म० श्रीभनन्तकृष्णशास्त्री कलकत्ता मुनिवर्सिटी २-१२-०
- ५ गुजरातीस्वरव्यंजनप्रक्रिया—प्रो. एल्. टर्नरकृत आंग्ल-भाषानिबन्धानुवाद
अनुवादक—अध्यापक श्रीयुत केसावराम का. शास्त्री १-४-०
- ६ चन्द्रलेखा—रुद्रदास कविकृत सट्टक
संपादक—डॉ. ए. एन्. उपाध्ये, एम्. ए., पीएच. डी ६-०-०

प्राप्ति स्थान

भारतीय विद्या भवन

हारवे रोड, मुंबई ७

કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક

✽

સિદ્ધસેન દિવાકર જૈન સંપ્રદાયમાં ઘડુ જ મોટા અને સર્વે પ્રથમ સમર્થ દાર્શનિક વિદ્વાન્ મરે ગયા છે. સાપ્રદાયિક इतिहास, તેમને અતિલ ભારતવર્ષવ્યાપી વિક્રમ સંવત્સરના પ્રવર્તક, શકારિ સમ્રાટ વિજયનાદિલના સમકાલીન અને તેના ધર્મપ્રવોધક આચાર્ય થતાવે છે. એક ઘડુ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત સુભાષિતા જેમાં ધન્વંતરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ અને કાલિદાસાદિ નવ વ્યક્તિયોને, વિક્રમની સમાના નવ રાજો તરીકે વર્ણવામાં આવી છે તેમાંના 'ક્ષપણક' તે એ સિદ્ધસેન દિવાકર છે, એમ અનેક વિદ્વાનોનું પ્રામાણિક મન્તવ્ય છે. એ વિક્રમ તે વોળ અને ક્યારે મરે ગયો તેનો હજી, इतिहास દટિએ, સર્વમાન્ય નિર્ણય થયો નથી અને તેથી તેના સમય સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય-નિર્ણય પણ હજી અનિશ્ચિત જ કહી શકાય. છતાં તે વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાની સમાપ્તિ પહેલાં ક્યારેક મરે ગયા છે એટલું તો નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય તેમ છે.

જૈન સંપ્રદાયના—સાસ કરીને શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના પૂર્વાચાર્યોમાં તેમનું સ્થાન ઘણું ઝંખું અને મોટું છે. તેઓ એક મહાન્ દાર્શનિક અને સમર્થ શાસ્ત્રચાર મરે ગયા છે. કવિ તરીકેની તેમની પ્રવિષ્ટા પણ ઘણી મોટી છે. કલિકાલસર્વશ આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણમાં, એક સ્થાને વ્યાકરણ પ્રયુક્ત ઉદાહરણમાં ઘડું છે કે 'અતુ સિદ્ધસેનં કવયઃ'—અર્થાત્ કવિયોમાં સિદ્ધસેન શ્રેષ્ઠ છે. યીજે એક સ્થલે હેમચન્દ્રસૂરિ, સિદ્ધસેન સૂરિની સ્તુતિરૂપ કાવ્યરૂપિની પ્રશંસા કરતા કહે છે કે 'ક સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્યાઃ' इत्यादि । સિદ્ધસેનની પ્રતિભા આદિનો પરિચય આપનાર એક વિશિષ્ટ લેખ, ભારતીય વિદ્યાના પ્રસ્તુત (૩) ભાગમાં જ, અન્યત્ર પૃષ્ઠ ૧-૨૦ ઉપર, પण्डितवर्य श्रीमुखलालजीनो પ્રકાશિત છે, જેના અવલોકનથી, એ સૂરિના પાણ્ડિત્ય આદિનો મારો પરિચય પાઠકોને પ્રાપ્ત થશે.

એ લેખમાં પण्डितजीए, સિદ્ધસેનાચાર્યની 'વેદવાદદ્વાત્રિશિકા'નો પણ યોડોક પરિચય આપ્યો છે. એ દ્વાત્રિશિકા સરેસર, સમુચય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, એક ઘડુ ગૂઢ અને ગમ્ભીર અર્થપૂર્ણ રચના છે. દાર્શનિક અને સાહિત્યિક વિદ્વાનોને એનો કશો પરિચય અઘાપિ પ્રાપ્ત થયો નથી. એનો ભાવ પણ સમજવો ઘડુ કઠણ છે. જૈન અને વેદવાદના નિગૂઢ તત્ત્વોનો જેમને પરિપૂર્ણ પરિચય નથી તેમને પ્રસ્તુત દ્વાત્રિશિકાનું કાંઈ પણ રહસ્ય કઢી શકે તેમ નથી. એ જ કારણથી મને લાગે છે કે આજ સુધી કોઈ પણ જૈન વિદ્વાને, એના ઉપર કશી ટીકા-ટિપ્પણી આદિ કરી લાગતી નથી. ઘણા સમયથી મારી इच्छा હતી કે પण्डितजी એ દ્વાત્રિશિકાના અર્થ ઉપર કાંઈક પ્રકાશ પાડે. એમના જેવો જૈન દાર્શનિક અને સાહિત્યિક મર્મશ વિદ્વાન્ જૈન સમાજમાં અન્ય યીજો કોઈ આજે મારી દટિમાં નથી. જૈનેતર ધર્મમાં પણ કોઈ હસો કે કેમ તેની મને શંકા છે. એમના મનમાં પણ એ દ્વાત્રિશિકાના ગંભીર અર્થોનું ચર્ચણ ઘણા સમયથી ચાલ્યાં કરતું હતું. 'ભારતીય વિદ્યા'ના પ્રસ્તુત ભાગમાં, સિદ્ધસેનાચાર્ય વિષયક ઉક્ત લેખ લખ્યા પછી, અને પ્રસ્તુત ભાગને, અમારા વલ્લેના સમાન સદ્ગાયક, શિદ્ધસ્વદ અને સદ્દય સત્તા સ્વર્ગવાસી

† ધન્વંતરિ-સુપ્તવામરસિંહ-શક-વૈભાલમટ-ધટલપરકાલિદાસ. ।

રૂપાણો વરાહમિહિરો નૃપતેસ્મમાર્ગા રક્તાનિ યૈ વરતચિત્રંવલિક્રમસ ॥

વાત્રુ ધી વહાદુરમિહજી મિંધીના પ્રથમ ચાર્લિસ 'રુગ્મિ પ્રંપ' તરીકે, પ્રસિદ્ધ કરવાની માર્ગ ક્યના થયાં પછી, આ રુગ્મિ પ્રંપ માટે જ, પશ્ચિમતરીએ એ દ્વાપ્રિશિદ્ધના માધ્યમ વિષે અભ્યાસપીમાં પોતે લેટલું શાસ્ત્ર-ચિન્તન-મનન થયું હતું તેના કારણે, પ્રસ્તુત નિબંધ સચવાનો ઉપક્રમ થયો અને તે આ સ્વરૂપે વિદ્વાનોના દ્વાપમાં ઉપસ્થિત થાય છે. આતા છે કે અભ્યાસી થાન એનો મનનર્વહ વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરશે અને પશ્ચિમતરીના પ્રચુર પ્રયાસને પલેપ્રતી બનાવશે તથા એનાંથી થીનું નર્મ પ્રમેયો થોધી શાસ્ત્રના પ્રયત્નવાન થશે.

મિહમેન દિવાનનાં થીરી પણ આવી અનેક દ્વાપ્રિશિદ્ધઓ છે, જે પ્રસ્તુત દ્વાપ્રિશિદ્ધની જેમ જ થદુ જ થંમીર અને અર્થપૂર્ણ છે. શાંક્ય, યોગ, વૈજેયિક આદિ અનેક મનોના મન્ત-ધ્યોની એ દ્વાપ્રિશિદ્ધઓમાં આવી જ રીતે ત્રિગૂઢ પર્વાં કરવાના આવી છે. એ થધી દ્વાપ્રિશિદ્ધઓ ઉપર પણ આ સ્વરૂપનું માધ્યમવોધક વિવેકન થાય તો તે અભ્યાસિયોને થદુ ઉપયોગી અને કેટલાય વિશિષ્ટ પ્રમેયોનું નૂતન જ્ઞાન કરાવનાર થઈ પડે તેમ છે.

હું રુગ્મિ પ્રંપ કે પશ્ચિમતરીના દ્વાપે એ અન્યાન્ય દ્વાપ્રિશિદ્ધઓ ઉપર પણ આનું સમર્થક વિવેકન લઘાઈને નિષ્કટ ભવિષ્યમાં પ્રદક્ષા પામે.

મિંધીજીના સ્વમંમનની
પ્રથમ શ્રાદ્ધતિથિ
તા. ૭-૭-૪૫

- જિન વિજય મુનિ

સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત વેદવાદદ્વાત્રિંશિકા

*
વિવેચક-પણ્ડિતપ્રવર શ્રીસુપ્તલજી સંઘવી

*
પ્રાસ્તાવિક

અહીં જે ઘટ્ટીશીતું વિવેચન કરવા ધાર્યું છે તે ઘટ્ટીશી તેના નામ પ્રમાણે વૈદિક પરમ્પરાના તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી છે. સિદ્ધસેન દિવાકરે જૈન પરમ્પરા સાથે ત્રાસ સમ્યન્ધ ધરાવનાર વિષયો ઉપર જે જે કૃતિઓ રચી છે તે ઘટ્ટી તો તેમણે જૈન દીક્ષાના સ્વીકાર પછી જ રચી હોવાનો સંભવ છે. કેમ કે તેઓ જન્મથી અને સંસ્કારથી બ્રાહ્મણ-પરમ્પરાના હોઈ જૈન સંઘમાં દાખલ થયા પહેલાં જૈન-પરમ્પરાને લગતું જંઠું અને પ્રભાવક કૃતિનિર્માણ કરી શકે પૂરું જ્ઞાન ભાગ્યે જ મેલવી શકે. પરંતુ તેમની જે જે સંસ્કૃત-કૃતિઓ જૈનેતર વિષયો ઉપર કે સર્વસામાન્ય વિષયો ઉપર છે તે તેમણે જૈનદીક્ષા સ્વીકાર્યા પહેલાં જ રચી હોય એવો સંભવ છે. એ ગમે તેમ હો, છતાં બ્રાહ્મણ પરમ્પરા પ્રમાણે સિદ્ધસેનને નાની ઉમરથી જ વેદો, ઉપનિષદો, ગીતા અને પુરાણોનું ચલચલ અભ્યયન અને પરિશીલન હતું, એ વાતની સાક્ષી તો પ્રસ્તુત વેદવાદદ્વાત્રિંશિકા પૃક્લી પણ પૂરી પાડે છે. સિદ્ધસેનમાં કવિત્વ અને પ્રતિભાના ગમે તેવાં સ્ફુટ લીંગો જન્મ-સિદ્ધ હોય પણ જો તેમનું માનસ વેદ-વેદાન્ત આદિ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના અભ્યયન અને પરિશીલનજન્ય સંસ્કારોથી ઉભરાતું ન હોત તો, તેઓ કદી પણ વૈદિક ભાષા, વૈદિક છન્દ, વૈદિક શૈલી અને વૈદિક રૂપકો તેમ જ કલ્પનાઓ દ્વારા વેદ તેમ જ ઉપનિષદગત સામ્યતા કે તત્ત્વજ્ઞાનને આ એક જ ઘટ્ટીશીમાં આટલી મફલતાથી પ્રથિત કરી શકત નહીં.

પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીતું વિવેચન કર્યા પહેલાં એ જણાવવું જરૂરી છે કે એમાં સિદ્ધસેને સામાન્યરૂપે કયા વિષયનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જો કે ઘટ્ટીશી ઉપર કોઈ ટીકા કે નાનું પણ ટિપ્પણ નથી પડેલે સિદ્ધસેનનો વિવક્ષિત અર્થ જાણવાનું સાધન માત્ર મૂલ ઘટ્ટીશી જ છે. પરન્તુ આ ઘટ્ટીશીની તુલના જ્યારે વેદના મદ્ર, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ-ભાગ સાથે તેમ જ ગીતા આદિ હવર વૈદિક મનાતા ગ્રન્થો સાથે કરીએ છીએ, ત્યારે એનો સામાન્ય ભાવ શો છે એ જણાવા વિના રહેતું નથી.

પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીતું હાર્દ સમજવા છાતર ઉપર સૂચવેલ ગ્રન્થો સાથે તેની પુનઃ પુનઃ તુલના અને વિચાળના કરવા જ્યાં મારા મન ઉપર એકંદર ધવી ટાપ પડી છે કે સિદ્ધસેને પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીમાં મુલ્યપણે સાંખ્ય-યોગના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી બ્રહ્મ અથવા ઔપનિષદ* પુરુષનું ઘર્ષન કર્યું છે. પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીતું પ્રત્યેક પદ, પ્રત્યેક પાદ કે વદ્ધત

* બ્રહ્મ શબ્દના અનેક અર્થોની પેઠે પુરુષ શબ્દના પણ અનેક અર્થો છે. તેમાંથી શ્વેતાશ્વતરમાં પ્રમુખ 'ત્રિવિધ બ્રહ્મેતત્' (૧.૧૨) એ પદ ધ્યાનમાં લેતાં જેવું છે. પ્રધાનાત્મક મોર્ય બ્રહ્મ, જીવાત્મરૂપ મોકુ બ્રહ્મ અને દેશ્વરરૂપ પ્રેરક બ્રહ્મ— એ ત્રિવિધ બ્રહ્મ છે. અને એ જ ત્રિવિધ બ્રહ્મ છે ગીતા (૧૫.૧૬,૧૭)ના શર પુરુષ, અક્ષર પુરુષ અને પુરુષોત્તમ એ ત્રિવિધ પુરુષ છે. તેમાંથી જે પુરુષોત્તમરૂપ અતિમ બ્રહ્મ છે, જેને સેશ્વર સાંખ્યના પુરુષ-
૨.૧.૨૦.

પ્રત્યેક વિષા જોતાં એમ દાખો છે કે મિદ્ધસેનના હરિમાનમમાં કોઈ એક જ વૈદિક પ્રન્થ રમમાળ નથી, તેમ છતાં એ વન દેશાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાનને યગતાં જે પ્રાચીન ઉપનિષદો છે અને મધ્ય-માસગમાં તત્ત્વજ્ઞાનને યગતાં જે પ્રમિદ્ધ સૂત્રો છે તે વધામાંથી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો પ્રમાણ કવિ માનસ ઉપર ઘણા પ્રમાણમાં પડેલો છે । એ મત છે કે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ માત્ર પાનુપત્ત સમ્પ્રદાયને અનુમતી રણાણ છે જ્યારે પ્રસ્તુત વગ્રીસી માત્ર પાનુપત્ત સમ્પ્રદાયમાં થદ ન રહેતાં પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિવાદનો વગ આપ્ય છે છે ।

સાંલ્પના વિકાસની ભૂમિકાઓ ।

આમ આ વગ્રીસીમાં ઔપનિષદ પુરણું સાંલ્પ-યોગ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રક્રિયા અને પરિમાણ દ્વારા પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિરૂપે વર્ણન ઘણું હોવાથી વગ્રીસી અને તેનું વિવેચન સરલતાથી સમગ્રી શકાય ઘટલા માટે પ્રાસાદિકરૂપે સાંલ્પ-યોગ તત્ત્વજ્ઞાનનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તેના વિકાસક્રમ પ્રમાણે અગ્રે દર્શાવું આવડયક છે ।

સાંલ્પ પરમ્પરાના પ્રવાહને યગતાં વિચારના તુરં તુરં ઘટનોનો મુનિશ્ચિત કાલક્રમ દર્શાવવો એ કામ ગમે તેને વાલે વળ શક્ય નથી । તેમ છતાં માનવબુદ્ધિના વિકાસની મૂમિકાઓના વિચારને ઘોરણે અને તુરં તુરં સાહિત્યિક પુરાનાઓ ઉપરથી વંધાતી કલ્પનાને આધારે આપણે તે પરમ્પરાના તત્ત્વજ્ઞાનની મૂમિકાઓનું પૌર્વાપર્ણ ટીક ટીક વિચારી શકીએ છીએ । એના વિશાલ અર્થમાં સાંલ્પ પરમ્પરા ધીઝી કોઈ વળ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરા કરતાં ઘણા પ્રાચીન અને ઘ્યાયક છે । પ્રાચીનતા તો ઘટલા ઉપરથી વળ સિદ્ધ છે કે તેના જેટલા સ્તરો પ્રાચીન ભારતીય યાદ્યમાં મળે છે તેટલા સ્તરો ધીઝી એકે પરમ્પરાના મળ્યાં નથી । તેની ઘ્યાયકતાનો ક્યાલ તો ઘટલા ઉપરથી જ આવી શકે તેમ છે કે વેદ, ઉપનિષદ, મહામાર, ગીતા, પુરાણ, વૈષ્ણક, કામ્યનાટક આદિ સંસ્કૃત યાદ્ય નથા સંત સાહિત્ય અને પૈન-બૌદ્ધ પરમ્પરાના પ્રાચીન પ્રન્થો એ વધામાં એક અથવા ધીઝારૂપે ઓડા વધતા પ્રમાણમાં સાંલ્પ પરિમાણ અને સાંલ્પ તત્ત્વજ્ઞાન નજરે ઘણા વિના રહેતાં નથી । ઘટલું જ નહીં વળ પ્રાચીન ઔપનિષદ ચિંતન કે દર્શન અને બૌદ્ધદર્શનની મૂમિકા તેમ જ વૈષ્ણવ-શૈવ આદિ આગમાવલમ્બી પરમ્પરાઓ અને ઉત્તરકાલીન વેદાન્તની ધધી જ પરમ્પરાઓની મૂલ મૂમિકા સાંલ્પ પરિમાણ, સાંલ્પ પ્રક્રિયા અને સાંલ્પ વિચારથી જ ઘડાણલી છે ।

એમ દાખો છે કે સાંલ્પવિચારનો પ્રથમ સ્તર ભૌતિક જગત્ અથવા પ્રકૃતિના સ્થૂલ-ભાગને અવલમ્બી ઘડાયો હતો, જે એક અથવા ધીઝારૂપે પાર્શ્વકને નામે અગર ભૌતિકવાદને નામે યાજ યમી સાહિત્યમાં સચવાઈ રહ્યો છે । આ સ્તરમાં પ્રવૃત્તિનું

વિશેષ કહેલ છે તેનું જ વગ્રીસીમાં મુલ્યપણે વર્ણન છે, આ વસ્તુ ૩૧મા વયના 'લેનેદં પૂર્ણ પુરવેણ સર્વમ્' એ પાદથી સ્પષ્ટ સૂચિત થાય છે । એ જ પુરવ ઔપનિષદ છે । ઉપનિષદ કાલના સમગ્ર ચિંતનના પરિણમરૂપે જે એક સ્વતંત્ર ચેતન તરવ સિદ્ધ ઘણું છે તે જ ઔપનિષદ પુરવ છે । એ તત્ત્વને ઔપનિષદ વિશેષમ બૃહદારણ્યક (૨.૧.૨૬)માં આપેલ છે તે એમ સૂચવે છે કે ઉપનિષદના ચિંતન પહેલા એલું ચેતન તરવ મુનિચિતરૂપે સિદ્ધ ઘણું ન હતું અને આ તત્ત્વની માન્યતા ઉપનિષદને જ આમારી છે ।

જરૂર રહે છે કે વ્યક્ત કર તત્ત્વમય પુરુષ અને અવ્યક્ત અક્ષર પ્રકૃતિમય પુરુષની વચ્ચે માન્યતાઓ વચ્ચે પુરુષ કે આત્મામાં અનુભવાતા જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ આદિ ગુણો વ્યક્ત ક્ષણત્વના તેમ જ અવ્યક્ત-પ્રકૃતિ તત્ત્વના જ છે એમ મનાવું, અને આ માન્યતા પણ સાંકળ્ય વિચારનો આગળ ગમે તેટલો વિકાસ થયો છતાં તે તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્પષ્ટરૂપે સ્વ-ધાણી મળે છે । સાંકળ્ય સત્ત્વજ્ઞાને ઉપર પ્રકૃતિથી પૃથક્ અને સ્વતંત્ર પુરુષનું ધાર્મિક સ્વીકાર્યું થયેલું પણ તે પોતાની જૂની ય માન્યતાને તો ચલ્યા જ રહ્યું કે જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ, ધર્માધર્મ આદિ ગુણો કે ધર્મો ય પુરુષના ગુણો નથી પણ તે તો અવ્યક્ત કે પ્રકૃતિના કાર્ય પ્રપંચમાં જ આવે જાય છે । કેમ કે તે પ્રાકૃત અન્તઃકરણના જ ધર્મો છે । અપ્રાકૃત ચેતનવાદની ભૂમિકાને ધવલમ્બી વિચાર કારનાર દર્શનો પૈકી જૈન અને ન્યાય-વૈશેષિક દર્શને જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ, ધર્મ-અધર્મ આદિ ગુણોને પ્રાકૃત ભૂમિકાથી બહાર આપી અપ્રાકૃત સ્વતંત્ર ચેતન તત્ત્વમાં સ્થાન આપ્યું, તેમ છતાં પણ અપ્રાકૃત ચેતનવાદની ભૂમિકાને સ્પર્શી વિચાર કરનાર સાંકળ્યદર્શને તો તે ગુણોને પ્રાકૃત જ માન્યા અને અપ્રા-કૃત ચેતનમાં તેના અસ્તિત્વનો સર્વથા નિવેધ કર્યો । આ મૌલિક મતભેદનું ધીજ મારી કલ્પના પ્રમાણે સાંકળ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપર વર્ણવેલી વ્યક્ત તત્ત્વમય અને અવ્યક્ત પ્રકૃતિ-મય પુરુષની એ ક્રમિક ભૂમિકાઓમાં સમાવવાનું છે । કેમ કે જો જૈન, ન્યાય-વૈશેષિક આદિ દર્શનની પેટે સાંકળ્ય દર્શનમાં અપ્રાકૃત આત્મતત્ત્વની ભૂમિકા પહેલી જ હોય તો તેમાં પણ જ્ઞાન, સુખ-દુઃખાદિ ય આત્માના જ મનાવ અને તે રીતે જ પ્રાકૃતમાગમી અપ્રાકૃત આત્માનું વિલક્ષણત્વ ચઠાવવામાં આવત; અને તે ગુણોને પ્રાકૃત અન્તઃકરણના માન-વાની જરૂર રહેત જ નહીં ।

અવ્યક્ત પ્રકૃતિ ય જ પુરુષ કે ચેતન છે એમ મનાવા લાગ્યું થયેલ વાદ તે ભૂમિકા મામે પણ પ્રશ્ન થવા લાગ્યો કે મળે વ્યક્ત કરતાં અવ્યક્તનું સ્થાન કેવું હોય પણ છેવટે તો તે પણ અવ્યક્તનું કારણ હોવાથી વ્યક્તકોટિનું ઘટલે મૌલિક અને જડ જ છે । અને જો તેમ હોય તો પુરુષ, આત્મા કે ચેતન પણ મૌલિક કે જડ જ મિલ્લ થાય । ઘટલે ય જડ આત્મામાં ચેતન્ય ક્યાંથી સંભવે ? અને જો અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં ચેતન્યનો સંભવ માનવામાં આવે તો તેના પ્રપંચરૂપ વ્યક્તમૂલોમાં પણ ચેતન્ય માતવું પડે । અને જો એમ સ્વીકારવામાં આવે તો અત્યંત મૌલિક ચેતનવાદ જ ઝળિટ થાય । તેની સ્થિતિમાં અવ્યક્ત પ્રકૃતિમય પુરુષની કલ્પના નકામી કેમ ન ગણાય ? આવા પ્રશ્નના સુહામણી વિચારણામાંથી સ્વતંત્ર ચેતનવાદની નવી ભૂમિકા સાંકળ્ય સત્ત્વજ્ઞાનમાં આવે હોય તેમ જાણે છે । હવે તો સાંકળ્ય વિચારકોએ અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી આગળ વધી એક ચીજ તરફ સ્વીકાર્યું, જે મનાવું તો પ્રકૃતિની પેટે અવ્યક્ત, પણ તે તેના કરતા પડિઆનું અને વિલ-ક્ષણ કલ્પાયું । તે તરફ ઘટલે સ્વતંત્ર અને પ્રકૃતિથી પૃથક્ એવું ચેતન તરવ । આ સાંકળ્ય સત્ત્વજ્ઞાનની ધીરી ભૂમિકા છે, જે આજ લગી સાંકળ્યદર્શન અને તદ્દનુમારી ધીરા થવા દર્શનોમાં પ્રધાનપદે રહી છે । આ ભૂમિકામાં એમ કલ્પાયું છે કે ચેતનના ય પ્રકૃતિ કે તેના વ્યક્ત કાર્યોમાં હોઈ શકે નહીં । તે ક્યાં તો જડ અને મૌલિક કોટિના છે । ચેતન્ય ય તેની ઘટાટની નહ્યુ છે । અને તે જે તત્ત્વમાં હોય તે જ ચેતન, પુરુષ અને આત્મા સર્વ રીતે હોઈ શકે । અવ્યક્ત પ્રકૃતિ અને તેના વ્યક્ત કાર્યો ગમે તેટલાં પ્રિયાશીલ

अने परिणामजनक होय, छातां ए बधाने तटस्थ अने अलिप्तमात्रे मूंभी प्रेरणा आपनार घेतन ताव ए सो साव स्वतंत्र अने जुहुं ज छे । अने ते ज ताव वालविक रीते पुरुष के आत्मा नामने पाव छे । आ रीते क्यारेक व्यक्त क्यारेक अव्यक्त-प्रकृति अने क्यारेक तेधी पर घेतन ताव, एम ग्रणे भूमिकाभोमां पुरुषनी कल्पना उत्तरोत्तर आगळ वधती गई । सांख्य तावज्ञाने ज्यारे अव्यक्त-प्रकृतिनी कल्पना करी हवी त्यारे तेणे तेने परिणमनशील छातां अज-अजन्मा अनादि के नित्य मान्युं हतुं । पण हवे ज्यारे तेणे पुरुष ताव साव जुहुं स्वीकार्युं त्यारे तेने केहुं मानवुं, ए प्रश्न उद्भव्यो अने तेना उत्तररूपे एम मन्यां के स्वतंत्र घेतन ताव ए मात्र प्रकृतिना जेहुं अजन्मा अनादि के नित्य ज नथी पण ते तो कृत्स्न सुदां छे । एटले जेम ते उत्पन्न धनुं नथी तेम तेनामांथी कोई आविर्भाव पण धतो नथी । प्रकृति नित्य छातां प्रसवशील होपायी अजा छे । ज्यारे स्वतंत्र कल्पाएल घेतन प्रसवधर्मां नही पण तटस्थपणे प्रकृतिना प्रसववतुं निमित्त के तेना प्रसवभो साक्षी होवायी ते साचा अर्थमां पुरुष-प्रेरक अने अज पण छे । ज्यारे आ द्वीजी भूमिकामां स्वतंत्र पुरुष तावनी कल्पना थई त्यारे मानसिक भूमिका प्रमाणे प्रत्येक देहे प्रत्येक जुदो पुरुष एवो पुरुषबहुत्ववाद ज हतो । ते वस्तुने अद्वैत के एक पुरुषनी कल्पना अवतरी ज न हती ।

धीत्री बाहु अनेक टोळाभोमां वहेचाएल मनुष्य जातिमां पोतपोवना वनुंलने माफक आवे पुरी तरेह तरेहना देवदेवीभोनी पौराणिक अने शौक्तिक कल्पनाभोए जंदा मूल नाख्यां हतां । कोई पण तावज्ञ सहेलाहयी ए देवदेवीभोनुं स्थान नावूद करी शके तेम न हतुं । एटले तावज्ञोने पण पोवना चिंतनक्षेत्रमां ए देवदेवीभोनुं स्थान गोठव्या विना घाले तेम न हतुं । दरेक टोळी पोवना ज इष्ट अने मान्य देव के देवीने करता-धरता मानवी । जे टोळी प्रभावशाली बने तेनो इष्ट देव पण तैटलो ज प्रभावशाली बनवो । आ उयलपायलनी क्रिया लांबा वस्तुथी चालती हती, अने तेथी तावज्ञनी मूंसावण एक रीते वधती जती । तावज्ञ ते वस्तुते एम कहेवानुं तो साह्य करी शके तेम हतुं ज नही के कोई करता-धरता छे ज नही । पण तावज्ञनी प्रतिभामां एक ताव प्रकाशित पवानो अवसर पाकी गयो हतो । तेथी कोई अप्रतिम प्रतिभा अने साहसबाळा चिंतके विचार प्रकट कर्पो के अनेक देव अने देवीभो होय तो ते परिमित शक्तिवाळा ज होइ शके जेवा के तेना अनुपायीभो । अने जे सर्व नियामक, सर्व शक्तिमात्र न होय ते सरो के महान् देव तो न ज होई शके । एटले सर्वतुं नियंत्रण करनार एवो एक ज महान् देव के देवाधिप छे के जेना नियमन प्रमाणे आशुं विश्वचक्र चाले छे । आ महेश्वरी कल्पना सांख्यतावज्ञाने जाते ऊमी करी होय के पछी भीजा पासेथी तेणे स्वीकारी होय पण ते सांख्य तावज्ञाननी खास चोधी अने ऐह्यी भूमिका बनी रही । ईश्वर तरीके जे ताव स्वीकारातुं ते घेतनरूप ज होय ए तो स्वाभाविक हतुं । पण भीजा घेतनो करतां ईश्वर घेतननी विशेषता स्वीकारवामां न आवे तो तेधी साम्यवानो बसो अर्थ ज न रहे । एटले सांख्य चिंतकोए ईश्वरने घेतन मान्या छातां तेनुं स्थान भीजा घेतनो करतो अदिभानुं कल्प्युं । भीजा घेतनो कृत्स्न छातां प्रकृतिना पातानी असर ठळे आवे अने क्यारेक ए अमरथी छूटे पण सता; परन्तु ईश्वर घेतन तो

કદી ઇ પાત્તનો સ્પર્ગ અનુમદે જ નહીં અને તેથી ઇને ઇ પાત્તની છૂટવાપણું પણ ન હોય । આ ત્રિશિષ્ટ પુરુષ કે ઈશ્વર તે જ ગીતામાં^૧ 'વર્ણવાણામ પુરુષોત્તમ અને પરમહમ્ અને તે જ યોગસૂત્રમાં^૨ પ્રતિસાદિત પુરુષવિશેષ । આ રીતે સાંસ્કૃતિકજ્ઞાનની ચાર ભૂમિકાઓ પટિત થઈ । (૧) ક્ષ્પત્ત-કાર પુરુષ (૨) અપ્યક્ત-પ્રકૃત્યામક પુરુષ (૩) પ્રકૃતિભિન્ન સ્વતંત્ર પુરુષ (૪) સ્વતંત્ર પુરુષોમાં પણ મૂર્ધન્ય પૂર્વો પૃથ્વ પુરુષોત્તમ ઈશ્વર, મહેશ્વર, શિવ કે પદ્મપતિ ।

જેમાં ત્રિશિષ્ટ પુરુષરૂપે ઈશ્વરની માન્યતા મ્થિર થઈ તે ટપર વર્ણવેલ માંસ્વ તત્ત્વ-જ્ઞાનની ચોથી ભૂમિકા । ઇ જ ભૂમિકા માંસ્વ-યોગ દર્શન તરીકે પહેલેથી આજ હાગી દાર્શનિક સાહિત્યમાં મુલિદિત છે । ત્રિશિષ્ટ માંસ્વદર્શન પરસ્પર ભિન્ન પૂર્વા પ્રકૃતિ અને પુરુષ મહિત્વ વચ્ચેમ તત્ત્વ સ્વીકારે છે । ગ્વારે સેશ્વર મતાનું સાંસ્કૃત-યોગદર્શન પૂર્માં ઈશ્વરતાત્ત્વનો ટમેરો કરી હન્વીય તત્ત્વ સ્વીકારે છે । ત્રિદ્વમેને આ જ સાંસ્કૃત-યોગદર્શનની ભૂમિકાને અવલમ્બી તે ટપર કવિત્વના કલામય છાંટનાં છાંટી પ્રસ્તુત કૃતિ રચી છે । ઇ મત્ત છે કે ત્રિદ્વસેને પ્રસ્તુત વત્રીયીમાં શ્વોશ, પશ્વોશ કે હન્વીયમાંથી પૃથ્વ તત્ત્વસંસ્થાનો ત્રિદેશ કપોં નથી । તેમ છતાં ઇ પણ છટું જ સત્ત છે કે માંસ્વ-યોગતા હન્વીય તત્ત્વોનું સંતેરમાં જે ચાર વિભાગમાં વર્ગીકરણ થાય છે તે ચાર વિભાગ પ્રસ્તુત વત્રીયીમાં પૃથ્વ અપવા વીચી રીને ગર્ભિત થપ્પલા હોઈ સ્પષ્ટપણે સ્વચિત્ થાય છે । આ ચાર વિભાગ તે (૧) ક્ષ્પત્ત-કાર યા હપ્ત ચરાચર ભૌતિક વિષ્વ, (૨) અપ્યક્ત-અશ્વર માંત્રિક મૂલ કારણ સર્વાન્તિમ સૂક્ષ્મદ્રવ્ય યા પ્રકૃતિ (૩) કૃદ્મ્ય-અપરિણામી નિત્ય પૂર્વે ત્રિગુંજ ચેતન પુરુષો (૪) પ્રથમથી જ સદા-હૃદયકર્માંદિ વન્ધનની મત્તર વિનાનો પૂર્વો પૃથ્વ ઈશ્વર યા ત્રિશિષ્ટ પુરુષ ।

વેદના વિચારોની જૂની-નવી વ્યાખ્યાઓ .

આજ હાગીના અધ્યયન ચિંતનને પરિણામે જે પૃથ્વ વાચક મારા પ્થાન ટપર સવિશેષ આવી છે તેનો ત્રિદેશ અહીં કરવો યોગ્ય છે । જેથી ધીજા અમ્વાસીઓ તે ટપર વિચાર કરી શકે અને તે મુતાને પરીક્ષક હાંપુ કમી હુવે । અત્યારે હગમગ થયા જ તત્ત્વવિ-સંકો ટપલન્ધ વ્યાખ્યાઓને આધારે ક્ષ્વેદના તત્ત્વવિષયક કેટલાંક સૂત્રો અને તેવાં જ અન્ય વેદનાં સૂત્રો તથા અતિ પ્રાચીન કહી શકાય પૂર્વા ટપરનિપદોમાંના માગોને પાત્રહમ્મક સમજે છે અને તે પ્રમાણે જ અર્થે કરે છે । છટ્ટે કે થયા જ ચિંતકો અને વ્યાખ્યાકારો શ્વોશીય તત્ત્વવાલા સાંહ્ય દર્શનની ભૂમિકા પટ્ટીની અપ્યક્તથી ભિન્ન પૂર્વા ચેતન અને પાત્રહમ્મા માનવારી ભૂમિકાને અવલંબીને જ તે તે સૂત્રો અને ટપરનિપદોનો અર્થ થયાવે છે । પરંતુ મને લાગે છે કે જો તે તે માગો અતિ પ્રાચીન હોય તો તેમાં પાત્રહમ્મનું વર્ણન નથી, પણ શ્વોશીય તત્ત્વવાલી ભૂમિકામાં હૃદયિક તત્ત્વતરીકે સ્વીકારા-પૃથ્વ અને તે વન્ધતે અન્ધન્ત પ્રતિષ્ઠા પામેલ પૂર્વા મૂલ કારણરૂપ અપ્યક્તનું જ અનેક રીને

૧. "ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેતુદાહિતઃ ।

યો લોકત્રયનાતિદિવ વિશ્વત્યન્વન ઈશ્વરઃ ॥" ગીતા ૧૫.૧૭ ।

૨. યોગસૂત્ર ૧,૨૪ ।

વર્ણન છે. ઋગ્વેદમાં સત્ રૂપે, હિરણ્યગર્ભરૂપે, પુરુષરૂપે કે અતિર્વચનીયરૂપે એ જ અવ્યક્તનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે, અને ઉપનિષદોના પ્રાચીન સ્ત્રોમાં પણ અસત્, સદ્, મદ્ધ કે પુરુષરૂપે એ જ અવ્યક્ત ગવાયું છે। આમ છતાં વ્યાખ્યાકારો અને માધ્યકારો એ વર્ષાં સ્થળોમાં પરમદ્ધ એવો અર્થ કરે છે તેનું શું કારણ? એવો પ્રશ્ન થશે। મારો ઉત્તર એ છે કે તે વર્ષાં ઉપલબ્ધ વ્યાખ્યાઓ અને માધ્યો લક્ષ્યાં સ્વારે પરમદ્ધની પ્રતિષ્ઠા તદ્દન મુશ્કાપિત થઈ ગઈ હતી। પૃથ્લે વ્યાખ્યાકારો અને માધ્યકારોનો અધ્યયન તેમ જ ચિંતન સંસ્કાર એક માત્ર પરમદ્ધલક્ષી હતો। તે વચ્ચે ઇતિહાસ અને ક્રમવિકાસની દૃષ્ટિ વ્યાખ્યા લક્ષવાની પ્રથા જ ન હતી। પૃથ્લે વ્યાખ્યા અને માધ્યકારોએ પ્રમાણિકપણે જ પોતાને પ્રાસ થયેલ સંસ્કાર પ્રમાણે તે તે સ્થળોની વ્યાખ્યા કરી। અવ્યક્ત-પ્રકૃતિપરક વાક્યોનો પરમદ્ધપરક અર્થ કરવામાં ભૂલ થવાનું સામાન્ય કારણ એ પણ હતું કે શદ્દઆત્મનાં અવ્યક્તને અંતિમ તત્ત્વ તરીકે પ્રતિષ્ઠા આપવાના સમયમાં તેને જે જે અક્ષર, સ્વયંભૂ, આત્મા, પરમાત્મા, ચેતન, વિમુ, મદ્ધ આદિ વિશેષણો અપાતાં તે જ વિશેષણો અવ્યક્તથી ભિન્ન મનાયેલ ચેતન કે ઈશ્વરને પણ અપાતાં હતાં। પૃથ્લે પરમદ્ધની માન્યતાના યુગમાં થયેલા વ્યાખ્યાકારો અવ્યક્તની માન્યતાના યુગવાદી વર્ણનોને પરમદ્ધપરક વર્ણવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું। પરમદ્ધ અથવા ચેતનતત્ત્વનાં સ્વીકારવાદી છઠ્ઠીસ અથવા પચીસ તત્ત્વ માનનારી ભૂમિકાઓ પ્રથમ પ્રતિષ્ઠા પામી હતી, અને અવ્યક્તને અંતિમ તત્ત્વ માનનાર ચોવીસ તથાવીસ ભૂમિકા ત્યાર વાદ મારતીયદર્શનોમાં આવી એમ નહીં કહી શકાય। આગળ જતાં જેને અનાત્મવાદ કે જડવાદ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે તે ચોવીસ તથાવીસ ભૂમિકા પ્રથમની જ છે એ વિશે સંદેહ રહે તેવું છે જ નહીં। શું મહામારતમાં કે શું 'ગીતામાં' એ ભૂમિકાના અવશેષો શુદ્ધ તરીકે આવે છે અને મૂળ ચરકમાં તો એનો સ્પષ્ટપણે સ્વીકાર છે। તેમ છતાં યન્યું છે એમ કે પાઠલા વ્યાખ્યાકારોએ મૂળ ચરકના એ પ્રાચીન ભાગને પોતાના સંસ્કાર પ્રમાણે જ 'ભિન્ન આત્મતત્ત્વપરક' માની લીધો છે અને તે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે। તેથી મૂળ અને વ્યાખ્યા વચ્ચે ઘણી અસંગતિઓ પણ દેસાય છે। પૃથક્ ચેતન અને પરમદ્ધની માન્યતાના યુગમાં રચાયેલ કે સંકલિત થયેલ ઉપનિષદો, મહામારત કે ગીતા આદિમાં એ અવ્યક્ત પ્રકૃતિને જ અંતિમ તત્ત્વ માનનાર ભૂમિકાનો એક મતાન્તર તરીકે કે પૂર્વપક્ષ તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે। જેમ આગળ જતાં કેવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, દૈત કે શુદ્ધાદૈતના સામ્પ્રદાયિક વિચારો પ્રકટ થવા લગ્યા સ્વારે તે તે પુરસ્કર્તાઓએ પ્રાચીન ઉપનિષદો અને ગીતા આદિનું પોતાની જ દૃષ્ટિએ એકાન્તિક વ્યાખ્યાન કર્યું, અને એ પ્રશ્નોમાં ધીજા કયા કયા વિરોધી મન્તાઓ સ્પષ્ટ છે એનો વિચાર જ ન કર્યો;

૧ દા० ત० ગીતા ૨.૨૮ 'અવ્યક્તારીણિ ભૂતાણિ' આ વિચાર અવ્યક્ત-પ્રકૃતિને જ ચરમ તત્ત્વ માનનાર ભૂમિકાનો છે, નહીં કે પૃથક્ ચેતન માનનાર ભૂમિકાનો। એ જ રીતે છાંદોગ્યનો 'અસદેવેદમપ્ર આશીત્ તન્ સદાશીન્ તન્ સમમત્' ૩.૧૧.૧ इत्यादि भाग प्रवृत्तिचेतना-वेदवादीनां सांख्य तत्त्वज्ञानानी भूमिकानो सूचक છે, નહીં કે અતિરિક્ષ મદ્ધવાદની માન્યતાની ભૂમિકાનો સૂચક। જ્યારે 'તદૈક આદુરસદેવેદમપ્ર આશીત્' ૬.૨.૧ इत्यादि छान्दोग्यનો भाग अतिरिक्त मद्भवादी मान्यतानी भूमिकानो सूचक છે.

તેમ પરમજ્ઞ કે પૃથક્ ચેતનજાગૃતી સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠા થયા પછીના ધ્યાન્યાકારોએ પ્રાચીન ગમે તે માગને એક માત્ર પરમજ્ઞ કે પૃથક્ ચેતનપરક ચાલી દીધા । હું એમ માનું છું કે શ્રગ્વેદ અને ડપનિષદોમાંના કેટલાક માગો ઘગેરેમાં થકુ જ પ્રાચીન તત્વ-ચિંતન સમાપ્તું છે કે જે ઘરાતે પૃથક્ ચેતન અને પરમજ્ઞની જ્ઞાતના ઉદ્ધર્મા ખાલી થ હતી । આ દષ્ટિએ તે તે પ્રાચીન માગો ડપર ત્રિચાર કરતાં ત્રિચારકોને મૂલ અને પાલ-જ્ઞાતી વ્યાખ્યા થયે ઘત્ર તત્ર વેગ્નાની અસંગતિઓ નહીં જગાય એમ હું માનું છું ।

પ્રાચીન ડપનિષદો અને ગીતામાં અદ્વૈત-પરમજ્ઞમાત્રી ચિંતનનું સ્વરૂપ ઘલ્લળ છે જ । યજ બધેતિ તે ડપનિષદો અને ગીતામાંથી મધ્યાચાર્યના ઁકાન્ટિક દૈત મતને કલિત કરયો ઁ જેટલે અંશે સંચલાગની અપેક્ષા રાણે છે તેટલે જ અંશે તેમાંથી અધેતિ શંક-રાચાર્યના માયાવાદ કે કેપલોદૈતને કલિત કરવાનું કામ યજ સંચલાગવાનું હાગે છે । આ મુદ્દો પ્રાચીન ડપનિષદો અને ગીતાને મૂલ ડપરથી ઘાંચતા તરફ નત્રરે ઘડે તેલો છે । તેથી જ તરઘાંચક ધી નર્મદાસઢર મદેલા ડપનિષદિચારણામાં અને મર રાધા-જ્ઞાનન જેલા યજ 'દ્વિન્દિયન કિલોસોધી'માં ઁ ઘાતની સાફી પૂરે છે । પ્રાચીન ડપ-નિષદો અને ગીતાના યજા માગો ત્રિવિધદૈત, દૈતદૈત અને મુઢાદૈતની તારકેગમાં જાવ ઁલા છે । યરંતુ શેલાઘતર સ્પષ્ટયને દૈતઘાદી છે ઘેમ કે તેમાં પ્રઢૃતિ, પુરુષ અને મદેશ્વર ઁ ત્રિવિધ મઢાને સ્પષ્ટયને સ્ત્રીકારેલ છે । અને ઁ જ દૈશ્વર, મદેશ્વર કે પરમપુરુષની યજુપનિરૂપે ઘર્ણના કે સ્તુતિ કરલામાં ખાલી છે ।

સિદ્ધસેનની વ્યાખ્યાનું ઘલ્લળ

સિદ્ધસેન શેલાઘતરનું ડપગ્રીઘન મુલ્લપને કરતા હોય તેમ હાગે છે, છતાં શેલાઘતર કરતાં સિદ્ધસેનની સ્તુતિમાં અદ્વૈત યા સમન્ઘયની છાંટ કાંદક ઘપારે છે । જો કે તે યજ પ્રઢૃતિ, પુરુષ અને યરમપુરુષ એમ ત્રણેને સ્ત્રીકારતા હાગે છે । ઘે ઘલેના આ અન્ત-સ્તુ કારણ ઁ હાગે છે કે ઁક લો સિદ્ધસેનના સમય ઘુધીમાં અનેક જાતના અદ્વૈત મલો સિર ઘઈ થયા હતા અને ઘીનું કારણ ઁ યજ હોય કે સિદ્ધસેન માત્ર યાજુપત સમ્પ્રદાયમાં ઘલ્લ ન રહેતાં ડપનિષદો, ગીતા અને પુરાણોતી સમન્ઘય પદ્ધતિને જ અનુ-સર્ણો હોય ।

સિદ્ધસેનના ઘર્ણનની ઁક છાસ વિરોધતા તરફ ઘાઘકોનું ય્યાત પ્રથમ જ સંચનું આવદપક છે । તે ઁ છે કે પુરુષ તરઘની અઘ્યક્તી જુદી કરના થયા ઘાઢ કોઈ યાકા સંસારાનુભવી રસિક અને તારજ્ઞ ઁલા પ્રતિમાસમ્પન્ન કથિએ યશીમ તારઘાલા સાર્લપતી મૂનિકામાં અન્ધક અને પુરુષ જુદાં જુદાં કલ્યાણાં ઘઈ મૂલ કારણ અઘ્યક્તને પ્રઢૃતિ અને કૂટસ્થ ચેતનતરઘને પુરુષ નામ આપ્યું અને ઘીઘલ્લિના ડત્તાદક ઘે વિજ્ઞા-તીય (સ્ત્રી-પુરુષ) તરઘોના ઘુગલનું રૂઢક હઈ ઘતાચાર જાગતના ડત્તાદક ઘે વિજ્ઞા-તીય તરઘો માની તેના ઘુગલને પ્રઢૃતિ-પુરુષરૂપે ઘર્ણયાં । ઘારે શેલાઘતર ઢરિએ ઁ પ્રઢૃતિ-પુરુષ સ્વરૂપ ઘે તરઘોનું વિજ્ઞાતીયશ્ઘ કાયમ રાલી તેના ઘુગલને 'અજા' અને 'અજ્ઞાતા' રૂપકમાં ઘર્ણયા । તેણે સ્ત્રી ઁ કરી છે કે સંતતિની જન્મ અને સંઘર્ષન-ક્રિયામાં અનુભવસિદ્ધ પુરુષના તટસ્થપણાની છાપા, સાર્લષ વિચાર-સરણિ પ્રતાણે ચેતન

છાયામાં હતી તેને, અને માતૃસુલભ સંપૂર્ણ જનન-સંવર્ધનની જવાબદારી અને ચિંતાની છાયા પ્રકૃતિમાં હતી તેને અનુક્રમે 'અજ' અને 'અજા'ના રૂપકમાં વર્ણવી । જ્યારે સિદ્ધસેને વૃત્રીશીમાં કેવલ 'અજનો' જ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને 'અજા'નો ઉલ્લેખ હોદી દીધો છે । એટલું જ નહીં પણ તેમણે ઋગ્વેદ અને મુક્ત્યજુલેદ તેમ જ મનુસ્મૃતિ આદિની પેઠે ગર્ભના આધાર સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યા વિના જ અજ-ફેરાર યા ચેતન-ને ગર્ભના જનક તરીકે વર્ણવ્યો છે ।

કઈ પદ્ધતિએ વૃત્રીશીનો અર્થ કરવો એ એક સમસ્યા હતી । પણ હાલ તુરત મેં એનો જે ડકેલ કર્યો છે તેનું સૂચન અત્રે કરવું યોગ્ય છે, જેથી અભ્યાસી અગર ધીજા શ્યાલ્યાકારોને તેથી કાંઈક આગલ જવાલું સૂટે અને રહી ગણ્ય ત્રુટિઓ ક્રમે દૂર થાય । મારી શ્યાલ્યાગ પદ્ધતિ મુખ્યપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગય છે-(૧) વૃત્રી-શીગત પદ, વાચ્ય, પાદ, પૂરેપૂરું પદ, રૂપક, કલ્પના આદિ વેદ, ઉપનિષદો અને ગીતામાંથી જેવાંને તેવાં કે થોડા ફેરફારવાળાં મહાવાં તેનો સંગ્રહ કરી અર્થ અને વિવેચનમાં ઉપયોગ કરવો । (૨) તે તે સંગૃહીત ભાગોનો મૂલ ઉપરથી કે ટીકાઓ ઉપરથી જે અર્થ યત્નો હોય અને જે વધારે યોગ્ય લાગતો હોય તેનો પ્રસ્તુત વિવેચનમાં ઉપયોગ કરવો । (૩) વેદ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી એકત્ર કરેલ મુલનાત્મક ભાગો અને તેનો અર્થ એ કલ્પનો વિવેચનમાં યથાસંભવ સરલામણીમાં ઉપયોગ કરવા છતાં જ્યાં સંધેસતું ન હાયું હોય ત્યાં સ્વાધીન તુદ્ધિથી અર્થ અને વિવેચન કરવાં ।

પ્રસ્તુત વૃત્રીશી ધીજી વૃત્રીશીઓ સાથે જૈનધર્મ પ્રસારક સમાવરકથી 'ધીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ગ્રંથમાલા'માં વિ ૦ સં ૦ ૧૯૧૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે । મેં એના સંપાદક આચાર્ય ધી સાગરાનંદસુરિને પૂછ્યું તો માલૂમ પડ્યું કે તાદ્વપત્રની જૂની પ્રતને આધારે તે સંપાદન થયું છે । આ જૂની પ્રત ક્યાંની હતી તે તેમને શાદ નથી । પણ સંભવતઃ તે પ્રતિ માંદાકર હન્સ્ટીટ્યૂટમાં છે તે જ હોવી જોઈએ । આ પ્રતિ સાથે મુદ્રિત પ્રતિનું મિલન આચાર્ય ધી ઝિનવિજયજીએ ઘણા વર્ષ અગાઉ કરેલું અને પાઠાંતર લીધેલા । એ નકલ આજે મારી સામે છે. ભારતીય વિદ્યાના પ્રસ્તુત ઝંકમાં જ અન્યથા પ્રસ્તુત વૃત્રીશી મુદ્રિત થઈ છે (૨૦ ૧૮-૨૦) તેમાં મેં પ્રસારક સમાવાળી આવૃત્તિનો મુદ્રિત પાઠ જ મુખ્ય રાલ્યો છે અને મારી સૂચનાઓ કોઈકમાં રાલી છે । પરંતુ આ સ્પષ્ટ મૂલમાં જ મારી ખાતળાવાળો પાઠ સલંગ છાપેલો છે અને મુદ્રિતનો પાઠમેદ અર્ધિ નીચે ટિપ્પણીમાં આવ્યો છે । મેં જે જે પાઠ મારી દષ્ટિએ કલ્પ્યા છે તે અંતિમ જ છે એમ શાસ્ત્રીથી કહી ન શકાય, પણ ભાષા, અર્થ, હંદ, અન્ય ગ્રંથોમાં મહી આવેલ સમાન ભાગો આદિને આધારે મને જે જે પાઠ સુધારવા ટીક લાગ્યા તે મેં સુધાર્યા છે, તેમ છતાં કે-શ્વક સ્પષ્ટ પૂર્વા છે કે જેની સુધારણા વિષે મને અંતિમ સંતોષ નથી, જો કે એ સ્પષ્ટો વાલો મેં અનેક પ્રાચીન વૈદિક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે ।

સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત વેદવાદ દ્વાત્રિંશિકા ।

અજ્ઞઃ પતંગઃ શબ્દો વિશ્વમયો ધષ્ટે ગર્ભમચરં ચરં ચ ।

યોઽધ્યાધ્યક્ષમકલં સર્વધાન્યં વેદાર્તાતં વેદયેષં સ વેદ ॥ ૧ ॥

અર્થ—પતંગ, શબ્દ અને વિશ્વમય એવો અજ (ચેતન યા સગુણ મત્ર) અચર તેમજ ચર એવા ગર્ભનું આધાન કરે છે । આના—ગર્ભ યા તેના આધારના અધ્યક્ષ—નિયામક (નિર્ગુણ મત્ર), અકલ, સર્વના વીજ તેમજ વેદથી અતીત અને દૃતાં વેદ છે તેને જે જાણે છે તે જ જાણે છે ।

ભાવાર્થ—અર્થ સાંલ્ય-યોગની ભેદદૃષ્ટિ વિચારતાં અજરૂપે જીવાત્મા અને અધ્યક્ષરૂપે પરમેશ્વર હૈં શકાય, તેમજ વેદાન્તની અભેદદૃષ્ટિ વિચારતાં અજરૂપે સગુણમત્ર અને અધ્યક્ષરૂપે નિર્ગુણમત્ર હૈં શકાય । ગમે તે દૃષ્ટિ અર્થ કરતાં ઇટલું તત્ત્વ તો સમાન જ છે કે ચરાચર વિશ્વનું ધારણ, પોષણ અને સંવર્ધન ચેતન-તત્ત્વને આધારી છે । તેથી ચરાચર વિશ્વને અજના ગર્ભ તરીકે કવિ વર્ણવ્યું છે । ચરોચરભૂતરૂપ હેમાન્ડમાં વ્રહ્મદેવ પ્રસ્ટ થયા અને તે વ્રહ્મદેવ મસ્રજન્ય છે, આવું મહાભારતનું વર્ણન સામે રાખી અહીં એવો પળ અર્થ કરી શકાય કે અજ પોતે ચરાચર ગર્ભમા અસ્તરે છે ઇટલે કે વ્રહ્મરૂપ અકલ નિર્ગુણતત્ત્વથી અજરૂપ વ્રહ્મ-દેવનો ચરાચર વિશ્વમાં જન્મ થાય છે ।

અજને પતંગ કહેલ છે, કેમ કે તે સૂર્યની પેઠે પ્રગટમાન છે । તેને શબ્દ અને વિશ્વમય વિશેષણ આપી એમ સૂચવ્યું છે કે જ્યારે ચેતનતત્ત્વ પ્રાકૃત ગુણોના પ્રમાણથી કે માયાના સ્ફુરણથી ચિત્તરૂપ બને છે અને નાના રૂપનું સર્જન કરવા અભિમુક્ત બને છે, ત્યારે જ તે ચરાચર પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિનું જનક બને છે અથવા ઇ સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થાય છે ।

સેશ્વરસાંલ્યની કે વેદાન્તની દૃષ્ટિ મોક્ષ અને મોગ્ય વસ્તેનું કોઈ નિયામક તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે । તેથી ઇ નિયામક તત્ત્વને જ કવિ મોગ્ય વિશ્વ અને મોક્ષ પુરુષના અધ્યક્ષ તરીકે વર્ણવેલ છે । કવિ વર્ણવે છે કે અધ્યક્ષ પરમાત્મા અકલ ઇટલે પ્રકૃતિ તત્ત્વના ક્લેશકર્માદિ કે પ્રાણ આદિ કલ્પના સ્પર્શથી સર્વથા મુક્ત દૃતાં તે સર્વ મોગ્યમોક્તૃર્ગનું વીજ છે । કેમ કે જે કાંઈ છે તે સર્વનું વીજ પરમાત્મા છે । પરમાત્મા જ સર્વનું નિધાન છે । પરમાત્માને ચિત્ત-સ્પર્ષ વાળી

અને મનથી અગોચર વર્ણવેલો હોઈ કવિ પણ તેને વેદાતીત કહે છે । વેદોમાં તેવા પરમાત્માનું વર્ણન ન હોય તેથી પણ વેદાતીત કહેવાય । મગ્નોનો પ્રાટ્યાગ્ર યતો અને અર્ચચિતન નહીં એવો કૌતસનો મત માનીએ તો પણ પરમાત્મા વેદાતીત કહેવાય, અને વેદ વર્ણન કરે તોય તે છેવટે શબ્દાત્મક હોવાથી સંપૂર્ણપણે પરમાત્માનું વર્ણન કરી ન શકે એ દૃષ્ટિએ પણ તે વેદાતીત કહેવાય । કવિનું કહેવું એમ છે કે પરમાત્મા શબ્દગમ્ય નથી છતાં તે જ્ઞેય તો છે જ । એટલે જે એવા પરમાત્માને ધ્યાન કે સ્વાનુભવથી જાણે છે તે જ જાણે છે ।

સેષ્ઠ સાંખ્ય અને અદ્વૈત વેદાન્તની દૃષ્ટિએ ઉપર અર્થ ઘટાવવામાં આવ્યો છે તેની જ રીતે જૈનદૃષ્ટિએ પણ પ્રસ્તુત પદ્યનો અર્થ ઘસાવર થયે છે । કેમ કે જૈનદૃષ્ટિ પ્રત્યેક ચેતનની વે અવસ્થા સ્વીકારે છે । તાત્ત્વિકરૂપણે—નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તે આત્માને અધ્યક્ષ—સાક્ષીરૂપ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વની કલાથી વિહીન અને શબ્દાગમ્ય માને છે । જ્યારે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તે આત્માને કર્મના સમ્બન્ધથી શબ્દ તેમ જ નાનારૂપ-ધારી માને છે । અદ્વૈત પરબ્રહ્મ અને જીવમેદ એ બેના સમ્બન્ધનો જે છુલાસો વેદાન્ત યતે છે તે જ છુલાસો જૈનદૃષ્ટિએ પ્રત્યેક સ્વતંત્ર ચેતનના તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક સ્વરૂપના સમ્બન્ધ વિષે છે ।

ઋગ્વેદ મण्डल ૧ સૂક્ત ૧૬૪ ના મંત્ર ૨૦ માં જાણે સેષ્ઠ સાંખ્યનું વીજ હોય તેવી રીતે એક જ વૃક્ષ ઉપર રહેલ વે પંક્તીઓનું વિશ્વમાં રહેલ જીવાત્મા અને પરમાત્મા સાથે રૂપક કરી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે । વે સમાન સમાવનાં સહ-ત્રાંત્રી મિત્ર જેવાં પંક્તીઓ એક જ વૃક્ષને આશ્રિત રહેલાં છે । તેમાંથી એક—જીવાત્મા શ્વાદુ ફલ (કર્મફલ)ને ખાણે છે, જ્યારે વીજ પંક્તી—પરમાત્મા એવું ફલ ચાંચ્યા સિવાય જ પ્રકાશે છે । આ પછીના જ વે આગલા મંત્રોમાં પણ વૃક્ષ અને પંક્તીઓનું રૂપક વિસ્તારી સહેજ ભંગીભેદથી પુનઃ જીવાત્માઓનું વર્ણન કરેલું છે । આ રૂપક-એટલું બધું સચોટ અને આકર્ષક છે કે તે રચાયને હજારો વર્ષ વીતી ગયાં, છતાં તે ચિંતકો અને સામાન્ય લોકોના વિચારપ્રદેશમાંથી ધસરાને બદલે તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસની સાથે અર્થથી વિકસતું ગયું । અથર્વવેદના વાણ્ડ ૯ સૂક્ત ૯ માં એ જ ઋગ્વેદના ગ્રણ મંત્રો છે । જ્યારે મુણ્ડક ઉપનિષદ મું ૩ લું ૧ માં વે પછીના રૂપકનો મંત્ર તો એ જ છે, પણ ત્યાર બાદ વીજા મંત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વૃક્ષ એક જ છતાં તેમાં હવ્ય થયેલો પુરુષ દીનતાને રીધે મોહ પામતો

ધર્મ-નિષાદ અનુભવે છે । પળ તે લુન્ધ પુરુષ ગ્યારે તે જ શ્વ ઉપર રહેલ વીજા સમર્થ-અલુન્ધ અને નિર્મોહ પુરુષનું દર્શન કરે છે ત્યારે તે પોતે પણ નિર્મોહ બને છે । એક જ શ્વને આશ્રિત બે પત્નીઓના રૂપક દ્વારા ઋગ્વેદ કે અપર્ન-વેદમાં જે અર્થ વિગ્રહિત હતો તેને જ મુણ્ડકઋગ્વેદ વીજા મંત્રમાં સ્પષ્ટ કર્યો છામે છે । કેમ કે તે કહે છે કે જે પુરુષ શ્વમાં લુન્ધ છે તે મોહથી દુઃખી થાય છે; અને વીજો પુરુષ સમર્થ હોઈ તેના લુન્ધ નથી, તેથી લુન્ધને અલુન્ધના સ્વરૂપનું દર્શન થતાં જ તે પણ નિર્મોહ બને છે । શ્વેતાશ્વતરે (અ० ૪) મુણ્ડકના ૧ બે મંત્રો લઈ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું તેમ જ પારસ્પરિક સમ્બન્ધનું વર્ણન તો કર્યું જ છે,¹ પણ ધારામાં તેને એક નવું આકર્ષક રૂપક યોજી વદ્ધ અને મુક્ત એવા બે પુરુષોનું વર્ણન કર્યું છે । તેને અજ-વક્રાતું રૂપક કરી કર્યું છે કે એક અજ-વદ્ધ જીવ મોગાભિમુખ પ્રવૃત્તિરૂપ અજા ઉપર પ્રીતિ કરતો હોઈ દુઃખ પામે છે, ગ્યારે વીજો અજ-મુક્ત જીવ મોગપરામુખ અજાને સ્વજી દે છે । આ રીતે ઋગ્વેદથી શ્વેતાશ્વતર સુધીના રૂપકો દ્વારા થયેલું વર્ણન ઘટલું સૂચવે છે કે પ્રવૃત્તિ, વદ્ધપુરુષ, મુક્તપુરુષ અને પરમાત્મા ૧ ચાર તત્ત્વો નિષાદપ્રદેશમાં સ્થિર થઈ ગયા છે કે જે સૈધ્ધસાંધ્ય મા સાંધ્યયોગની ભૂમિકારૂપ છે ।

સિદ્ધસેને પ્રસ્તુત પદ્યમાં ૧ જ વસ્તુ જૂના રૂપકો છોડી સહેજ ફેરફાર સાથે વીજી રીતે વર્ણવી છે । તે વદ્ધ અને મુક્ત બે પુરુષોમાંથી માત્ર વદ્ધ પુરુષનું જ એક અજરૂપે વર્ણન કરે છે અને મુક્ત પુરુષનું અજરૂપક તથા પરમાત્માનું પશ્ચીરૂપક છોડી દઈ પરમાત્માને સૃષ્ટિ અને જીવાત્માના અવ્યક્ષ તરીકે “યોઽસ્ત્યાપ્યક્ષં અકલં સર્વધાન્યં વેદાતીતં વેદવેદં સ વેદ ।” એમ કહી વર્ણવે છે । એમના ૧ કથનમાં ઋગ્વેદમાંના નાસદીપસૂક્તગત મંત્ર ૭ માંના ‘યોઽસ્ત્યાપ્યક્ષઃ પરમે વ્યોમન્ સો અજ્ઞ વેદ યદિ વા ન વેદ’ આ પદોનો રણકાર ગૂંજે છે ।

સિદ્ધસેને પછી છગમગ હજારેક વર્ષે થયેલા આનંદઘન નામક જૈન સંતે હિંદી માયામાં ૧ વૈદિક અને ઔપનિષદ રૂપકને વદ્ધ સૂત્રીથી વર્ણવ્યું છે । તે કહે છે,¹ કે એક શ્વ ઉપર બે પંક્તી બેટેલાં છે । તેમાં એક ગુરુ અને વીજું ચેલો છે । ચેલો પઠ્ઠા ચૂંટીચૂંટીને સ્વાય છે, પણ ગુરુ તો સદા મલ્લ હોઈ સદા આત્મતૃપ્ત છે । આનંદઘને આ રૂપક દ્વારા જૈન પરંપરાસમ્મત વદ્ધ અને મુક્ત જીવનું વર્ણન કર્યું

૧ તરુતર દર સંઘી સોડ બેઠે, એક ગુરુ એક ચેલ ।

ચેલેને જગ ઘુળ ઘુળ સાયા, ગુરુ નિરંતર ચેલ ॥ ૧૬૦ ૧૮ ।

છે, જે સાંહ્યપરમ્પરાસમ્મત બદ્ધ અને મુક્ત બે અજના વર્ણન જેવું જ છે અથવા વૈદિક રૂપક પ્રમાણે જીવાત્મા અને પરમાત્માના વર્ણન જેવું જ છે । ગીતામાં 'મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સત્ચરાચરમ્' (૯.૧૦) એ પદમાં પરમાત્મારૂપે કૃષ્ણને અવ્યક્ત કહી ચરાચર સૃષ્ટિને જન્મ આપનાર તરીકે સ્ત્રીલિંગ પ્રકૃતિનો નિર્દેશ છે । સ્ત્રી જ ગર્ભ ધારણ કરે છે અને પુરુષ તો માત્ર નિમિત્ત છે—એવા વ્યાવહારિક અનુભવને સાંહ્ય-પરમ્પરા અનુસાર યથાયત્ વ્યક્ત કરવા ગીતાકારે સ્ત્રીલિંગ-પ્રકૃતિનો પ્રસવ કરનાર તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે અને શ્વેતાશ્વતરે એ જ પ્રકૃતિનું સ્ત્રીલિંગી અજા—બકરી રૂપે રૂપક કર્યું છે (અધ્યાય ૪). હ્યારે સિદ્ધસેન તો ચરાચર ગર્ભના ધારક તરીકે પુરુષ અજનું વર્ણન કરે છે, એ દેહીતો વિરોધ છે । આનો પરિહાર બે રીતે સંભવે છે એક તો એ કે સિદ્ધસેન 'ગર્ભ ધત્તે' એ શબ્દદ્વારા ગર્ભનું આધાન કરનાર પુરુષનું જ વર્ણન કરે છે, નહીં કે તેને ધારણ કરનાર સ્ત્રીનું । બીજું સિદ્ધસેનનો આશય યદાચ આવા વિરોધાભાસી વર્ણન દ્વારા સાંહ્ય-પરમ્પરાથી જુદા પડી એમ સૂચવવાનો હોય કે સાંહ્યો પ્રકૃતિને કર્તા અને પુરુષને અકર્તા છતાં મોક્ષ માને છે; પણ વસ્તુતઃ કર્તા અને મોક્ષા જુદા જુદા ન હોય । તેથી પુરુષને જ મોક્ષાની જેમ કર્તા માનવો ઘટે, મહે તે કર્તૃત્વમાં અન્ય તત્ત્વનો સહકાર લે । પુરુષમાં સર્વથા અકર્તૃત્વ માનનાર સાંહ્યપરમ્પરાની વિરુદ્ધ ન્યાય-વૈશેષિક, જૈન આદિ ઘણી પરમ્પરાઓ છે । એટલું જ નહીં પણ વેદાન્તની દરેક શાખા ત્રણનું જ કર્તૃત્વ સ્થાપી સાંહ્યસમ્મત પ્રકૃતિના કર્તૃત્વને સાવ ગીળ કરી દે છે । એ જ માત્ર સિદ્ધસેન કહેવા માંગતા હોય તેવો પણ સંમત છે । કેમ કે આગત્વના પદોમાં પણ ઘણે સ્થળે સિદ્ધસેને સાંહ્યની પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓથી જુદી રીતે પણ વર્ણન કર્યું છે ।

અજ શબ્દનો રૂઢ અર્થ છે બકરો અને યૌગિક અર્થ છે અજન્મા । એમ લાગે છે કે અતિપ્રાચીન સમયમાં બકરાઓના ટોચાઓથી અતિપરિચિત અને તેની વચ્ચે રહેનાર ઋષિકવિઓએ રૂપક તરીકે અજનો પ્રયોગ કર્યો હશે । પણ ધીરે ધીરે તે ઉપમેય દેવ, આત્મા, પરમાત્મા આદિમાં વપરાવા લાગ્યો અને હ્યારે તેનો અર્થ અજન્મા એવો યૌગિક કરવામાં આવ્યો, જે ઉપનિષદો અને ગીતા આદિમાં સર્વત્ર 'અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણઃ' (૩. ૨૦) इत्यादि उक्तिमां देखाय છે ।

પ્રસ્તુત પદનું પૂર્વર્ધ બાંધતો શ્વેતાશ્વતરનું 'નીલઃ પતન્નો હરીતો દ્યોહિતાશ્નઃ' (૪. ૪) इत्यादि पादनुं स्मरण થાય છે ।

સ પૈતૃત્વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકસ્તમેવૈતં વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકમ્ ।

સ પૈતૃત્વેદં યદિહાસ્તિ વેદ્યં તમેવૈતદ્વેદં યદિહાસ્તિ વેદ્યમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—તે જ એક—પરમાત્મા આ વિશ્વનું અધિષ્ઠાન કરે છે । આ એક વિશ્વ તેનું—પરમાત્માનું અધિષ્ઠાન કરે છે । તે જ—પરમાત્મા અહીં જે કંઈ વેદ્ય છે તેને જાણે છે । અહીં જે વેદ્ય છે તે તેને—પરમાત્માને જ જાણે છે ।

ભાવાર્થ—આ પદ્યમાં ચરાચર વિશ્વ અને પરમાત્મા એ બન્નેના પરસ્પર અધિષ્ઠાતૃત્વનું વર્ણન છે, જે વૈદિક, ઔપનિષદ અને ગીતા આદિના વર્ણનથી હુંડું પડે છે । કેમ કે ‘તસ્મિન્ના તસ્થુર્મુવનાનિ વિશ્વા’ એ ઋગ્વેદ (૧.૧.૬૪.૧૩) માં તથા ‘યઃ કારણાનિ નિશ્ચિલાનિ તાનિ કાલ્યાણ્યુક્તાન્યધિતિષ્ઠત્યેકઃ’ (૧.૩) ‘યો યોનિં યોનિમધિતિષ્ઠત્યેકઃ’ (૪.૧૧) इत्यादि શ્લોકોમાં અને ગીતામાં “પ્રવૃત્તિં સ્થાપયિશ્ચાપ સંમવામ્યામમાયયા” (ગી. ૪.૬) માત્ર પરમાત્માને જ વિશ્વના અધિષ્ઠાન તરીકે વર્ણવેલ છે, નહીં કે વિશ્વને પણ પરમાત્માના અધિષ્ઠાન તરીકે । પ્રાચીન શૈલીથી વિરુદ્ધ દેખાતી શૈલી અવલંબવા પાછટ્ઠ સિદ્ધસેનનું—દૃષ્ટિવિંદુ એ હાથે છે કે જે વે તત્ત્વો અનન્ત છે, તેમાંથી એકને જ વીજાનો આધાર કેમ કહી શકાય ! જો એક વીજાનું આધાર મનાય તો વીજું પહેલાનું આધાર કેમ ન મનાય ! તેથી બન્નેને એક વીજાના આધાર માનવા એ જ યુક્ત છે । વઢી અગમ્ય અને અમેય તત્ત્વોનું વર્ણન જો શક્ય હોય તો તે વધારે સારી રીતે વિરોધાભાસ દ્વારા જ થઈ શકે । એવી વિરોધાભાસ શૈલીનો આશ્રય વૈદિક ઋષિઓથી માંડી ટેટ મુઘીના વધા જ તત્ત્વજ્ઞ કવિઓએ લીધો છે ।

તેથી જ સિદ્ધસેન પરમાત્મા અને વિશ્વ બન્નેને પરસ્પરના જ્ઞાતા અને જ્ઞેયરૂપે વર્ણવે છે । પરમેશ્વર વિશ્વને જાણે છે એ હુંડું પણ વિશ્વ કે જે જ્ઞેય મનાય છે અને જેમાં જીવાત્માનો પણ સમાવેશ પાડે છે તે પરમાત્માને જ જાણે તો વીજું કોણ જાણે । તેથી જ ગીતામાં અર્જુન—જીવાત્મા કૃષ્ણ—પરમાત્માને કહે છે કે જ્ઞાતા પણ તું છે અને જ્ઞેય એવું અંતિમ ધામ પણ તું જ છે—ગીતા ૧૧-૩૮ ।

સ પૈતૃત્વનુવનં સૃજતિ વિશ્વરૂપઃ

તમેવૈતન્નૃજતિ ભુવનં વિશ્વરૂપમ્ ।

ન ચૈવૈતં સૃજતિ કશ્ચિન્નિત્યજાતમ્

ન ચાસૌ સૃજતિ ભુવનં નિત્યજાતમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—તે જ નાનારૂપ પરમાત્મા આ વિશ્વને સરજે છે. અને આ જ નાનારૂપ વિશ્વ તેને—પરમાત્માને સરજે છે । વઢી એ નિત્યજાત પરમાત્માને કોઈ સરજતું નથી અને આ પરમાત્મા નિત્યજાત મુવનને સરજતો નથી ।

• **ભાવાર્થ**—આ પદ્યમાં નાનારૂપ ભુવન અને પરમાત્માને એક વીજાના સર્જકરૂપે વર્ણવ્યા છે । અને વધી ભુવન તેમજ પરમાત્માને નિત્યજાત સદોત્પન્ન કહી કોઈ કોઈને સરજતું નથી એમ પણ કહ્યું છે । આ દેહીના વિરોધનો પરિહાર દૃષ્ટિભેદથી થઈ જાય છે । જૈનપરંપરામાં દ્રવ્યાર્થિક અને વર્ણ્યાર્થિક એ બે દૃષ્ટિઓ પ્રસિદ્ધ છે અને તે સર્વ તત્ત્વને ઊગ્ર પહે છે । તે અનુસાર એમ કહી શકાય કે ચેતન કે અચેતન દરેક તત્ત્વ પોતાના મૂલસ્વરૂપે શાશ્વત અને અનુત્પન્ન હોઈ તેમાથી કોઈ એક વીજાને સરજતું જ નથી । જ્યારે તે જ દરેક તત્ત્વ સ્વસ્વરૂપે નિત્ય છતાં અવસ્થાભેદ અનુભવે છે, અને તે અવસ્થાભેદ પરસ્પરના મંયોગને આભારી હોવાથી વસ્ત્રે ચેતન અચેતન તત્ત્વ એક વીજાનું સર્જન પણ કરે છે ।

સાંખ્ય—યોગ કે વેદાન્તની દૃષ્ટિ પળ કલ્પિતું વર્ણન અસંગત નથી । પરમેશ્વર નાનારૂપ વિશ્વને સરજે છે એ મન્તવ્ય તો ‘અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેનત્’ એ શ્લોકાનુસારની ઊક્તિમાં સ્પષ્ટ છે । “અને પ્રભુ લોકનું વર્તુલ્ય આદિ કહ્યું સરજતો નથી, સ્વભાવ જ સ્વયમેવ પ્રવર્તે છે” એ ગીતાવચનમાં^૧ પરમાત્માનું અસર્જકપણું પણ સ્પષ્ટ છે । કહી નાનારૂપ વિશ્વ પરમેશ્વરને આભારી હોવાથી જેમ તે તેનો સર્જક કહેવાય તેમ પરમેશ્વરના નાનારૂપો પણ ગ્રાહ્ય કે માયિક નાનારૂપ વિશ્વને આભારી હોવાથી વિશ્વને પણ તેનું સર્જક કહી શકાય । અને માત્ર પ્રકૃતિ જ નહીં પણ ચેતન પરમાત્મા સુદ્ધા નિત્યજાત—સદાતન હોવાથી વસ્ત્રેમાયી કોઈ અન્યને સરજતું નથી એમ કહી શકાય । સર્જન—અસર્જન એ બંધુ આપેશિક કિંત્ર માયિક છે એમ કહી કલ્પિ છેવટે તો તત્ત્વની અગમ્યતા જ સૂચવે છે ।

एकायनशतात्मानमेकं विश्वात्मानममृतं जायमानम् ।

यस्तं न वेद किमुचा करिष्यति यस्तं च वेद किमुचा करिष्यति ॥ ૪ ॥

અર્થ—એક આશ્રયરૂપ અને શતાત્મરૂપ તથા એક અને વિશ્વાત્મરૂપ તેમ જ અમૃત અને જન્મ લેનાર એવા તેને—પરમાત્માને જે નથી જાણતો તે ઋચાથી શું કરવાનો હતો અને જે તે પરમાત્માને જાણે છે તે પણ ઋચાથી શું કરવાનો છે ?

ભાવાર્થ—આ પદ્યમાં પરમાત્માના પરસ્પરવિરુદ્ધ એવાં અનેક સ્વરૂપદ્વંદ્વો વર્ણવ્યા છે । કપિ પરમેશ્વરને એકાયન કહી સર્વના એકમાત્ર આધાર તરીકે વર્ણવે છે,

૧ શ્લોકાનુસાર ૪.૧

૨ ન વર્તુલ્યં ન કર્માણિ લોકસ્ય શુજાતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંપોયં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ગીતા ૫.૧૪

૩ યસ્તં ન વેદ—મુ.

અપારે સાથે જ તેને શતાન્મા કહી અનેક આધારરૂપે પણ સૂચવે છે । તે પરમાત્માને એક કહે છે અને વહી નાનારૂપ કહે છે । ફરી તે પરમાત્માને અમર કહે છે અને વહી જન્મ લેનાર પણ કહે છે । આ કયનો વિરુદ્ધ જેવાં દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે સર્વદાક્ષિણ્યપૂર્ણ પરમાત્માની અલૌકિકતા જ સૂચવે છે । આવાં વર્ણનો શું વેદો, શું ઔપનિષદો કે શું ગીતા આં દેખો ત્યાં સર્વત્ર મળે છે । કવિર પણ તેનું અનુસરણ કર્યું છે ।

પરંતુ કવિની પ્રતિભાની ધૂન સૂઝી તો આ પદના ઉત્તરાર્થમાં વ્યક્ત થાય છે । શ્લોકોચ્છરે પરમે વ્યોમન્યસ્મિન્દેવા અધિવિશે નિપેદુઃ । યસાં ન વેદ કિમૃચા કરિષ્યતિ ય દ્વિત્વદુસ્ત્થ ઇમે સમાસતે ।" (શ્લોક ૦ ૪.૮) આ પદ દ્વારા ઋષિઓની મહત્તા અને ઉપયોગિતા સ્વીકારીને ઇચ્છેલાં જ કહે છે કે પરમાત્માને જે નર્મ્યા જાણતો તેને શાસ્ત્રો ઋષિઓ—વેદો નકામા છે અને જે પરમાત્માને જાણે છે તે શાન્ત સમાહિત બને છે । પરંતુ સિદ્ધસેન શ્લોકોચ્છરની તાર્કિક દૃષ્ટિ આગળ વધી તર્કસુલભ વસ્તુ વિકલ્પોને અવલમ્બી ઋષિઓનું નિર્ણયસ્થ સૂચવે છે । તેનું મત્ત્વ એ છે કે મહાત્મ્ય હોય ઋષિઓ અને વેદોને સંવેદન માની તેનો પાઠ કરે છે અને તેની આસપાસ ચક્રાઓ મારે છે । પણ જો યોગ્ય રીતે આ પરમાત્માને જાણ્યો ન હોય તો વેદમંત્રો શા કમના ? એવો પાઠ તો પોપટ પણ કરે । અને જો પરમાત્માનું જ્ઞાન થયું તો પછી વેદમંત્રોનો સાર મળી જાય, ઇચ્છે પણ તે નકામા જ છે । શ્લોકોચ્છર પરમાત્માના જ્ઞાનના અમાર્ગમાં જ વેદપાઠના મહત્ત્વનો અભિપ્રાય કરે છે । અપાર સિદ્ધસેન પરમાત્માના અજ્ઞાન અને જ્ઞાન બંનેમાં વેદપાઠના મહત્ત્વનો અભિપ્રાય કરે છે ।

સર્વેદાત્મ નિષ્ઠતાં મૃત્યુપાર્શ્વઃ સ્વયંપ્રમાણેકસદૃશપર્યાઃ ।

યસ્યાં વેદાઃ શરતે મહામાર્ગઃ સંપા ગુહા ગૃહતે સંપ્રમેતત્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—જેની અંદર મહાત્મી વેદો શયન કરે છે એવી મૃત્યુપાર્શ્વની વ્યાપેલી સર્વેદાત્મતા, સ્વયંપ્રકાશવાળી, અનેક હજાર પર્વોવાળી એવી આ ગુહા આ સર્વને ઢાંકે છે ।

માર્ગાર્થ—આ પદમાં કવિર ગુહારૂપે અધિષ્ઠાતા કે માયાનું વર્ણન કરેલું લાગે છે । સાંકળ અને ઔપનિષદ પરમપરા પ્રમાણે પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, અધિષ્ઠાતા કે માયા એ જ સર્વ પ્રપન્થને ધારક છે; કેમ કે આનું જગત્ એ મૂળ કારણથી જ અવતરેલું છે । તેથી તે સર્વ જગતને ઈતિ પદાનું સ્થાન હોઈ ગુહા મૂલ્ય છે ।

૧. “સાંખ્ય, અને વેદાન્તનો દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાન એજ મુલ્ય પુરુષાર્થ છે અને યજ્ઞ-યાગાદિ કર્મો તે મ્હવેત્તુ હોવાથી અવિચારુપ છે । અને તેથી જ યજ્ઞ-યાગાદિમાં સ્વપયોગી વેદો તે પણ અવિચારી કોટિમાં પડતા હોઈ કવિએ વેદોને અવિચારમાં શંકન કરનાર કહ્યા છે ।

૨. કવિએ અવિચારને જે રીતે વર્ણવી છે તે તેનું લૌકિક ગુહાથી વિલક્ષણત્વ સૂચવે છે । પર્વતમાંની ગુફાને એક અને વડુ તો બે દ્વાર હોય છે, જ્યારે અવિચારને સર્વ કાંઈ દ્વાર જ છે । પર્વતીય ગુફા મધ્યથી રક્ષણ આપે છે અગર ધ્યાનનું સ્થાન હોઈ મૃત્યુને નિવારે છે, જ્યારે અવિચાર મૃત્યુના અનેક પાશોથી વ્યાપ્ત છે । તેમાં રક્ષણ કે અમૃતત્વ જેવું કશું જ નથી । પર્વતીય ગુફા અન્ધકારમય હોઈ દીપાદિ પ્રગટાશની અપેક્ષા રાખે છે, જ્યારે અવિચાર સત્ત્વગુણને લીધે સ્વયંપ્રકાશ હોઈ સૌને આંજી નાંખે છે । પર્વતીય ગુફામાં ગમે તેટલાં ધણે કે ભાગો હોય છતાં તે પરિમિત જ હોવાના, જ્યારે અવિચારમાં હજારો અને લાખો પર્વો—પ્રતિષ્ઠાઓ હોય છે જેમાંથી વાસના અને રાગદ્વેષ આદિની અનેક શાખા પ્રગટાઓ ફૂટે છે । પર્વતીય ગુફા ગૂંચા ગાંઠવાને જ આવરે છે, જ્યારે અવિચાર તો સમગ્ર વિશ્વને આવરે છે । કેમ કે આજ્ઞા જગતનું પ્રમથ અને પ્રલય સ્થાન એજ છે । પર્વતીય ગુફામાં વેદોનું સ્થાન જ નથી, જ્યારે યજ્ઞસમર્થક વધા જ વેદો વાસનાપોષક હોઈ અંતે અવિચારમાં જ પર્યવસાન પામે છે ।

માયોઽમા(મ?)યો નિઃસ્વત્ત્વઃ [સતત્ત્વો]

નિરંજનો [રંજનો] યઃ પ્રધરઃ ।

ગુણાત્મકો નિર્ગુણો નિષ્પ્રમાયો

વિશ્વેશ્વરઃ સર્વમયો ન સર્વઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—જે પ્રકાર માત્રરૂપ છે અને અમાત્રરૂપ છે, સ્વતત્ત્વરહિત છે અને સતત્ત્વ છે, નિરંજન છે અને રંજન છે, ગુણાત્મક છે અને નિર્ગુણ છે, પ્રમાત્રરહિત છે અને વિશ્વનો ઈશ્વર—પ્રમુ છે, સર્વમય છે અને સર્વ નથી ।

ભાવાર્થ—ઉપનિષદોમાં “તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દે તદ્વન્તિકે । તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદ્દુ સર્વસ્યાસ્ય વાણતઃ ।” (ઈશા ૦ ૫), “અજોરણીયાન્મહતો મહીયાન્ ।” (કઠ ૦ ૧ અ ૦ ૨ વ ૦ ૨૦ શ્લો ૦) इत्यादि जेम परमात्मानं विरोधामासी वर्णन છે અને જેમ ગીતામાં “સર્વેન્દ્રિયગુણામાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ । અસત્કં સર્વમૃતૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તુ ચ ॥” (૧૩.૧૪) इत्यादि विरोधामासी वर्णन છે તેમ કવિએ અંતે

પરમાત્માને એક ઔલૈકિક પ્રકારે સૂચવવા વિરોધામાસી ધર્મન કયું છે, જે અપેક્ષા અને દૃષ્ટિભેદથી ઘટમાન છે । ભાવરૂપ ઇટલા માટે કે તે એક પારમાર્થિક તત્ત્વ છે, અભાવરૂપ ઇટલા માટે કે તે સર્વ સાંસારિકભાવોથી પર છે, નિઃસ્વતત્ત્વ ઇટલા માટે કે તેનું સ્વતત્ત્વ સર્વગમ્ય નથી અને છતાંય તે વસ્તુતઃ સ્વરૂપ ધરાવે છે । તે મલ્લી મુક હોઈ નિરશ્વન છે અને છતાંય તે તત્ત્વજ્ઞો અને ધ્યાનીઓનું રક્ષન પળ કરે છે । તે સર્વ સ્વાભાવિક ગુણોની મૂર્તિ છે પણ પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત છે । તે મયપ્રદ પ્રભાવથી મુક છે અને તેથીજ વિશ્વનો પ્રમુ છે । તે સર્વન્યાયી હોઈ સર્વમય છે અને છતાંય તે એકજ હોવાથી બહુલ્લગર્ભિત સર્વ નથી ।

સૃષ્ટા સૃષ્ટા સ્વયમેવોપભુંકે સર્થશ્ચાયં ભૂતસર્ગો યતશ્ચ ।

ન ચાસ્યાન્યત્કારણં સર્ગસિદ્ધિઃ ન ચાત્માનં સૃજતે નાપિ ચાન્યાન્ ॥૭૧॥

અર્થ—જેનાથી આ સર્વભૂત સૃષ્ટિ પ્રવૃત્ત છે તે પોતેજ સર્જન કરી કરીને તેનો ઉપમોગ કરે છે । એને સૃષ્ટિની રચના કરવામાં કોઈ સહકારી કારણ નથી વધી તે પોતાને કે વીજાને કે અન્યને સરજતો નથી ।

ભાવાર્થ—અહીં કવિ પરમાત્માને ભૂતસર્ગના કર્તા અને ઉપમોકા તરીકે કવિહ છે પણ ઔલૈકિક કર્તા અને મોકાથી વિલક્ષણરૂપે । કોઈ પણ ઔલૈકિક કર્તા કાંઈ સરજે તો તેને સહકારી કારણનો અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે, ડ્યારે કવિ કહે છે કે પરમાત્માને તો અન્ય કોઈ કારણ સર્ગસિદ્ધિમાં અપેક્ષિત નથી । વધી આગલ ક્ષી કવિ કહે છે કે સ્ત્રી રીતે પરમાત્મા નથી પોતાને સરજતો કે નથી પરને । આ આત્મો વિરોધામાસ અપેક્ષાભેદથી સમાધેય છે । કવિના આ આત્મા પદમાં શ્વેતાશ્વતરના ‘ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિયતે’ (૬.૮) ઇલાદિ મન્ત્રનો સાર માધ્યરૂપે રમે છે ।

નિરિન્દ્રિયશ્ચશ્રુપા ઘેષ્તિ શબ્દાન્ ધ્રોવેણ રૂપં જિગ્રતિ જિહ્વા ચ ।

પાદૈર્ઘ્યીતિ શિરસા યાતિ તિષ્ઠન્ સર્વેણ સર્વં કુદતે મન્યતે ચ ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે નિરિન્દ્રિય છતાં નેત્રથી શબ્દોને જાણે છે, કાનથી રૂપ જાણે છે અને જીભથી સૂંચે છે । પગથી ચોલે છે, મસ્તકથી ડમો રહેતો છતાં ચાલે છે, સર્વેથી સર્વ કરે છે અને જાણે છે ।

ભાવાર્થ—અહીં કવિ પરમાત્માને નિરિન્દ્રિય કહે છે અને વધી ઇન્દ્રિયો દ્વાપ તે તે ક્રિય તે જાણે છે એમ પણ કહે છે, એ એક વિરોધ છે । તેથીજ વિરોધ વિરોધ તો એના એ કરનમાં છે કે નેત્ર આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કર્મ આદિ અન્ય ઇન્દ્રિ-

યના નિયત વિષય શબ્દ આદિને જાણે છે અને પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયો પળ વાક્ આદિ અન્ય કર્મેન્દ્રિયનાં કાર્ય કરે છે । પરમાત્મા મસ્તકથી ઊભા રહેલા અને ચાલવાનું પગનું કાર્ય કરે છે । એમ કહી છેવટે કવિ સ્વાં સુધી જાય છે કે પરમાત્માને વાસ્તે કોઈ અમુક સાધન અમુક જ કાર્ય માટે નથી; પણ તેને વાસ્તે તો સર્વ સાધન સર્વ કાર્યકારી છે । આ પ્રકારના અલ્પાન્ત વિરુદ્ધ દેખાતા વર્ણનનું તાત્પર્ય ઇટલું જ છે કે પરમાત્માનું સ્વરૂપ લૌકિક વસ્તુઓથી નિરાલું છે અને તેની વિભૂતિ પણ લૌકિક વિભૂતિથી પર છે । યોગશાસ્ત્રના વિભૂતિપાદમાં જે વિભૂતિઓનું વર્ણન છે તે વિભૂતિઓ યોગીની છતાં અદ્વિત છે । ગીતાના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કૃષ્ણે અર્જુનને પોતાનું ઘોર વિશ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે પણ યોગનો મહિમા છે । અહીં તો કવિ યોગીથી પણ પર એવા પરમાત્માને સ્તુતે છે, ઇટલે જ તેણે ચમત્કારી વિરુદ્ધાભાસ વર્ણનદ્વારા અલૌકિકત્વ સૂચવ્યું છે ।

સિદ્ધસેનનું પ્રસ્તુત વર્ણન બહુ પુરાકાલથી ચાલી આવતી કવિપ્રણાના કેટલાંય સોપાનો ઘટાથી આગળ વધેલું છે । ઋગ્વેદના કવિઓ ઇન્દ્ર કે અગ્નિ આદિ દેવોને સ્તુતે છે ત્યારે સહસ્રાક્ષ^૧ જેવું વિશેષણ વાપરી પોતપોતાના ઇષ્ટદેવોને હજાર આંખ-વાટ્યારૂપે મહત્ત્વ અર્પે છે । પણ પુરુષસૂક્તનો ઋષિ પુરુષનું વર્ણન કરતાં તેને માત્ર સહસ્રાક્ષ વિશેષણ આપી સંતોષ નથી પામતો; તે તો પુરુષને સહસ્રશીર્ષા^૨ અને સહસ્રપાદ^૩ પણ કહે છે । વિશ્વકર્મા સૂક્તનો પ્રણેતા હજાર નેત્ર, હજાર પગ કે હજાર મસ્તકથી સંતુષ્ટ નથી થતો; તે તો વિશ્વસ્રષ્ટા દેવને 'વિશ્વતથશ્ચક્રુત વિશ્વતો મુક્તો વિશ્વતો બાહુરુત વિશ્વતસ્પાદ' (ઋ૦ ૧૦.૮૧.૩) કહી હજાર કે તેથી મોટી કોઈ પણ સંખ્યાને પણ અચ્છેદે છે । ઋગ્વેદના વિશેષણવિકાસમાં કાલ-ક્રમની ગંધ આવે છે । ત્યાર બાદ યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ આદિ પ્રણેતાં એ જ ઋગ્વેદના વિશેષણો ય્યાં ત્યાં મળે છે । આ વિશેષણોનો કાલક્રમમૂલક વિકાસ ગમે તેટલો થયો કે વિસ્તર્યો હોય છતાં વેદોની સ્તુતિઓ સગુણભૂતિવાળી આગળ વધી નથી એમ કહી શકાય ।

પરંતુ ધીરે ધીરે ચિંતકો સગુણરૂપથી આગળ વધી નિર્ગુણચિંતન તરફ ધટ્ટતા જતા હતા । એના લક્ષણો પ્રાચીન ઔપનિષદો અને ગીતામાં નજરે પડે છે । ત્યારે પછ્તકની સ્થાપના સ્પષ્ટ થઈ ત્યારે નિર્ગુણસ્વરૂપનું ચિંતન પરાકાષ્ટાઈ પહોંચ્યું છે, તેમ છતાં તત્ત્વચિંતકો અને કવિઓ પુરાણી સગુણ વર્ણનની પ્રણાને પણ ચાલુ

રાખે છે । તેથી જ શ્વેતાશ્વતર અને ગીતાકાર પરમાત્માનું નિર્ગુણ વર્ણન કરતાં છતાં 'સહસ્રશીર્ષો પુરુષઃ સહસ્રાંશ્ચઃ સહસ્રપાત્ ।' (શ્વે० ૩.૧૪) इत्यादि रूपे અને 'સર્વેતઃ પાણિરાદં તત્ સર્વેતોઽશિશિરોમુખમ્ ।' (શ્વે० ૩.૧૬) इत्यादि रूपे સગુણ વર્ણન પણ કરે છે । છંદોગ્ય આદિના અશરીરત્વવર્ણનનું (છંદો० ૮.૧૨.૧) અનુકરણ કરી મુખ્યક પરમબ્રહ્મનું 'યત્તદદેશ્યનમ્પ્રાદામગોત્રમવર્ગમચક્ષુઃશ્રોત્રં તદપાણિ-પાદમ્ ।' (મુ० ૧.૬) આદિ રૂપે વર્ણન કરે છે, અ્યારે શ્વેતાશ્વતર તેનું 'અપાણિ-પાદો જવનો પ્રહીતા પસ્યત્યચક્ષુઃ સ શ્રુણોત્યવર્ગઃ ।' (શ્વે० ૩.૧૯) આદિ રૂપે વિરોધાત્માસી સગુણ સ્વરૂપવર્ણન કરે છે ।

સિદ્ધસેન પણ પ્રસુત સ્તુતિમાં પરમાત્માનું નિર્ગુણ અને સગુણ સ્વરૂપ સ્તવે છે । આ પથમાં તો એ ઉપયોગ સ્વરૂપના વર્ણન ઉપરાન્ત એક એવો પ્રતિભાજનિત ચમત્કાર દેખાય છે કે જે તેની પૂર્વના વેદ, ઉપનિષદ્ અને ગીતા આદિ મન્યોમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી । આ ચમત્કાર એટલે માત્ર વિરોધાત્માસ જ નહીં પણ વિરોધાત્માસની પરાકાષ્ઠા । સિદ્ધસેન એમ કહે કે પરમાત્મા નિરિન્દ્રિય છતાં ઇન્દ્રિયના કાર્યો કરે છે હાંડળી તો તે મુખ્યક અને શ્વેતાશ્વતર કરતાં આગળ નથી વચ્ચતા, પણ વ્યારે તેઓ એમ કહે છે કે નિરિન્દ્રિય પરમાત્મા ઇન્દ્રિયોના કાર્યો તો કરે જ છે, પણ વંધારામાં તે કાનનું કામ ઑંખી, ઑંખનું કામ કાનથી, નાકનું ઝીમથી, વાળીનું કાન પગથી અને પગનું કામ માથાથી કરે છે; કિંતુ તેને વાસ્તે કોઈ એક કામ એક સાધન દ્વારા જ કરવાનું બંધન નથી; વ્યારે તે જ્ઞાતાના મન ઉપર અનુકારિક ઘસર ઉપજાવી તેને પરમાત્માની લોકોચર ચમત્કારિકતામાં શ્રદ્ધાલુ બનાવી કવિહૃત્ સાથે છે ।

શબ્દાતીતઃ કથ્યમે વાચદૂર્લભાતીતો જ્ઞાયતે જ્ઞાનઘટ્નિઃ ।

વન્ધાતીતો વધ્યતે ક્લેશપાશૌર્ભાસાતીતો મુચ્યતે નિર્વિકલ્પઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અન્દ્રિય અતીત છતાં તે શાદિઓના વાદનો વિષય બને છે, જ્ઞાનથી અતીત છતાં તે જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનનો વિષય બને છે, વન્ધનથી અતીત છતાં ક્લેશ-પાશથી વંધાય છે અને મૌહાતીત છતાં નિર્વિકલ્પ પદ મુક્ત થાય છે ।

ભાવાર્થ—તૈત્તિરિય આદિ ઉપનિષદોમાં "યનો વાચો નિર્વત્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સહ ।" (તૈ० ૨-૯) જેથો વર્ણનો છે । તેમાં આત્માનું શબ્દાતીતત્વ અને મનો-અગ્રાપ્ય પ્રતિપાદિત થયું છે । બીજી વાજૂ પાંઈ એજ ઉપનિષદો આત્માનું નિર્લ-

પણ કરે છે, અને જ્ઞાનીઓને આત્મજ્ઞાન માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેમ કે ‘શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ।’ (બૃ૦ ૨.૪.૫) इत्यादि । આત્મવ્રત્તને કૂટસ્થ માની બંધમોક્ષથી અતીત કહેવામાં આવ્યું છે અને વઢી ‘સોઽકામયત વહુ સ્યાં પ્રજાયે-
યેતિ ।’ (તૈ૦ ૨.૬) અને ‘તત્સદ્ગ્ધા તદેવાનુપ્રાવિશત્ ।’ (તૈ૦ ૨.૬) इत्यादि द्वारा આત્મવ્રત્તને સૃષ્ટિવદ્ધ પણ વર્ણવવામાં આવ્યું છે । ઉપનિષદો અને વર્ધાં જ વીર્જાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું કયન એ છે કે નિર્વિકલ્પસમાધિ પ્રાપ્ત કરનાર આત્મા મુક્ત થાય છે । આવા પરસ્પર વિરુદ્ધ દેહાત્તાં ઉપદેશવાક્યોને અવલમ્બી કવિએ આત્માની પરસ્પર વિરુદ્ધ અવસ્થાઓનું આલંકારિક માપામાં વર્ણન કર્યું છે, પણ તેનું તાત્પર્ય તો એ છે કે આ વિવિધ વર્ણનો પરસ્પર અસંગત નથી, પણ દૃષ્ટિભેદથી પ્રવર્તેલાં છે । આ જ વસ્તુને જૈનપરિમાપામાં મૂકી કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે પારમા-
ર્થિક—કર્મનિરપેક્ષ સ્વાભાવિક—દૃષ્ટિએ આત્મા નથી વાચ્ય, નથી તર્ક્ય, નથી વદ્ધ કે નથી મુક્ત; પણ વ્યાવહારિક અને કર્મસાપેક્ષ વૈભાવિકદૃષ્ટિએ આત્મા શબ્દગમ્ય, જ્ઞાનધ્યાનગમ્ય, વદ્ધ અને મુક્ત પણ છે ।

પ્રાચીન જૈન શ્રુતમાં અતિમહત્ત્વ ધરાવનાર આચારાક્ષમૂત્રમાં આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિનું વર્ણન છે તે ઉપનિષદોમાંના નિર્ગુણવ્રત્તવર્ણનની યાદ આપે છે । તે કહે છે કે “સઘે સરા નિયટ્ઠંતિ, તક્કા તત્થ ન વિજ્ઞઈ, મઈ તત્થ ન માહિયા, સે ન દીહે ન હસ્સે, ન કીણ્હે ન, નીલે ન હોહિય, ન સુરભિગંધે ન દુરભિગંધે, ન તિસે ન કહુણ, ન ગુરુણ ન હહુણ, ન હત્થી ન પુરિસે ન અન્નહા પરિને સન્ને ઉવમા ન વિજ્ઞણ ।” (૫.૬.૧૭૦) ।

∴ નાર્યં વ્રહ્મા ન કપર્દી ન વિષ્ણુવ્રહ્મા ચાર્યં શઙ્કરશ્ચાચ્યુતશ્ચ ।
અસિન્મૂઢાઃ પ્રતિમાઃ કલ્પયન્તે જ્ઞાતશ્ચાર્યં ન ચ ભૂયો નમોઽસ્તિ ॥૧૦॥
અર્થ—આ પરમાત્મા નથી વ્રહ્મા, નથી શઙ્કર કે નથી વિષ્ણુ; અને છતાં એ વ્રહ્મા છે, શઙ્કર છે અને વિષ્ણુ પણ છે । મૂઢ માણસો જ પરમાત્મા વિષે વિવિધ પ્રતિમાઓની કલ્પના કરે છે, ગ્યારે આ આત્મા જ્ઞાત થાય છે સારે પરી નમસ્કાર કરવાપણું નથી રહેતું ।

∴ ભાવાર્થ—લોકપરમ્પરા અને પૌરાણિક માન્યતાઓમાં વ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહે-
શ્વરની—ત્રિમૂર્તિ પૂજાય તેમ મનાય છે અને ઉપાસક પોતાની રુચિ કે સંસ્કાર પ્રમાણે પરમાત્માને જ વ્રહ્મા, શઙ્કર કે વિષ્ણુરૂપે મજે છે । વઢી લોમો અને ઘળી

માર શાસ્ત્રો પણ એ ત્રિમૂર્તિને પરસ્પર વિરુદ્ધ માને અને મનાવે છે । આ વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં હઈ કવિ પરમામાનું વર્ણન—નિર્ગુણ વર્ણન કરવા અને ઊર્ક તથા શાશ્વત્તા રૂઢ થઈ ગઈ વિરોધી માવનાને નિર્મૂલ કરી તેને સ્થાને સમન્વયદષ્ટિ કેળવવા સુગુણવર્ણન કરતાં, કહે છે કે પરમાત્મા તો નથી બ્રહ્મા, નથી શાક્ત્ર કે નથી વિષ્ણુ અને તેમ છતાં તે ત્રણે રૂપ છે—કોઈ એકરૂપ તો નથી જ ।

લોકો પરમાત્માની ઉપાસના માટે અનેક જાતના પ્રતીકો વાપરે છે, અનેક નામથી અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ રચે છે અને પછી તેમાં જ ગરક થઈ મૂલ ધ્યેય મૂલી જાય છે । એવા લોકોને ઉદેશી કવિ ‘ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ ।’ (શ્લોક ૪.૧૯) એ શ્લોકોના કથનનું માધ્યમ કરતો હોય તેમ સાચું જ કહે છે, કે મૂલ હોય છે તે જ પરમાત્માની અનેક પ્રતિમાઓ વાપરે છે । વાકી જોઈ વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે જેઓને પરમાત્માનું સ્વરૂપ અવગત થાય છે તેમને વાસ્તે પરી કે વધારે નમસ્કાર કરવાપણું રહેતું જ નથી । તેઓ પોતે જ પરમાત્મરૂપ બને છે અને તેમના ઉપરનું તમ નિઃશેષ થઈ જાય છે ।

આપો વદિર્માતરિશ્વા હુતાશઃ સત્યં મિથ્યા વસુધા મેઘધ્યાનમ્ ।

મહ્યા કીટઃ શાક્ત્રસાધર્પકેતુઃ સર્વઃ સર્વે સર્વથા સર્વતોડ્યમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—પરમાત્મા જ પાણી અને વદિ છે, પવન અને હુતાશન છે, સત્ય અને મિથ્યા છે, પૃથ્વી અને આકાશ છે, મહ્યા અને કીટક છે, શાક્ત્ર અને ગરુડધ્વજ—વિષ્ણુ છે । આ સર્વ—પરમાત્મા દરેક રીતે દરેક સ્વરૂપ છે ।

ભાવાર્થ—કેટલાક વૈદિક મંત્રો, ઉપનિષદો અને ગીતામાં એ માવના સુપ્રસિદ્ધ છે કે એક જ પરમાત્મા નાનારૂપ છે અને નાનારૂપે વિલસે છે । એ જ માવનાને અહીં કવિ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતાં આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક દ્વંદ્વોથી અભિન્નરૂપે પરમાત્માનું વર્ણન કરી વ્યક્ત કરી છે । શ્લોકોના “તદેવાગ્નિસ્રિદા-દિલ્લસ્રિદાશુક્લદુ ચન્દ્રમાઃ । તદેવ શુક્રં તદ્વક્ષ તદાપસ્રિદાજાપતિઃ ।” (૪.૨) આ મંત્ર પ્રસ્તુત પદ સાથે સરસાલી શકાય । તૈત્તિરીય (૨.૬)માં બ્રહ્મ નાનારૂપ ભાગ્ય કર્માનું વર્ણન છે તેમાં અનેક વિરોધી દ્વંદ્વો સાથે ‘સત્યં ચાનૃતં ચ અમવત્’ એ વાક્ય દ્વારા જે સત્યાનૃત દ્વંદ્વો ઉઠેલ છે, તેને જ અહીં કવિ સત્ય-મૃપા કહેલ છે । શુક્યપુર્વેદ (૧૯.૭૭)માં ‘દૃષ્ટા રૂપે વ્યાકરોઃસત્યાનૃતં પ્રજાપતિઃ’ એ મંત્રમાં પણ પ્રજાપતિ સત્ય અને અનૃત એ રૂપનું વ્યાકરણ કર્માનો પ્રાચીન પ્રવાસ છે ।

અહીં વહ્નિ અને હ્રતાશ વે પદો સમાનાર્થક આવેલાં હોવાથી પુનઃક્રિનો ભાસ થાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી । વહ્નિથી જે અગ્નિ સમજવાનો તે જલવિરોધી સામાન્ય અગ્નિ લેવો જોઈએ અને હ્રતાશ પદથી આહુતિ દ્રવ્યને ક્ષીલનાર યજ્ઞીય વિશિષ્ટ વહ્નિ લેવાનો છે, જેને માતરિશ્વાયી વિરોધી લેખવામાં આવ્યો છે । માતરિશ્વાનો અર્થ વૈદિકમંત્રોમાં 'મૌનસૂત' (ચોમાસું સૂચવતો પવન) કરેલો છે^૧ । ચોમાસાનો તોફાની પવન કે તેથી સૂચવાતું ચોમાસું એ હ્રતાશન વિરોધી ઇટલા માટે મનાયું હોવું જોઈએ કે સામાન્યરીતે ચોમાસામાં યજ્ઞપ્રથા નહીં હોય ।

સ ઇવાયં નિશૃતા યેન સત્ત્વા :શશ્વદુઃખા દુઃખમેવાપિયન્તિ ।

સ ઇવાયમૃપયો યં વિદિન્ધ્યા વ્યતીત્ય નાકમમૃતં સ્વાદયન્તિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—આ તે જ પરમાત્મા છે જેના વડે મરેલાં અને વ્યાપેલાં પ્રાણિઓ સતત દુઃખાવ્યાં પડે દુઃખ જ પામ્યા કરે છે । આ તે જ પરમાત્મા છે જેને જાણીને ઋષિઓ સ્વર્ગનું અતિક્રમણ કરી અમૃતને આસ્વાદે છે ।

ભાવાર્થ—વધાં જ પ્રાણિઓ પરમાત્મભાવથી મરેલાં છે અને ઉભરાય છે । તેમ છતાં તે નિસ્તર દુઃખી રહી દુઃખ પામ્યા જ કરે છે । આ કયન વિરુદ્ધ છે, કેમ કે પ્રાણિઓ પરમાત્મરૂપ હોય તો દુઃખ સ્પર્શી જ કેમ શકે ? આ વિરોધનો પરિહાર જાણીતો છે । તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ વધાં જ જીવાત્મા પરમાત્મરૂપ છે, પણ પોતાના હરા સ્વરૂપનું માન ન હોવાથી તે દુઃખ પામે છે । આ જ વસ્તુ કવિએ 'હસ્તાર્ધમાં' વ્યતિરેક દ્વારા કહી છે કે જે ઋષિઓને આત્મજ્ઞાન છે તેઓ અમૃત જ બને છે । સ્વર્ગનું અતિક્રમણ કરી અમૃતનું આસ્વાદન કરે છે એ વર્ણનમાં देखીતો વિરોધ છે । કેમ કે સ્વર્ગમાં જ અમૃતના અસ્તિત્વની માન્યતા છે, તો તેને સ્વર્ગ છાંયનાર કેમ ચાહે ? સમાધાન એ છે કે માન્યતાનું સ્વર્ગીય અમૃત એ વાસ્તવિક અમૃત નથી, વાસ્તવિક અમૃત જે આત્માનું સામાવિક સ્વરૂપ છે તે તો સ્વર્ગ છાંયી જનારને જ પ્રાપ્ત થાય છે ।

આ પદમાં રહેલો માત્ર ચેતાશ્ચતરના 'તતો યદુત્તરં તદરૂપમનામયમ્ । ય ઇતદ્વિદુરમૃતાસ્તે મવન્સયેતરે દુઃખમેવાપિયન્તિ ।' (૧.૧૦) મંત્રમાં સ્પષ્ટ છે ।

વિદ્યાવિદ્યે યત્ર નો સંમયેતે યન્નાસન્નં નો દવીયો ન મમ્યમ્ ।

યસિન્મૃત્યુર્નેદતે નો તુ કામેઃ સ સોઽહરઃ પરમં બ્રહ્મ વેદમ્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—જેમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા નથી સંમવતા, જે નથી સમીપ કે નથી દૂરતર,

૧ મોનિયર વિહિયમ્સકૃત સંસ્કૃત શોધ ।

૨ નોદ્વદ્ધમા—મુ. ૧

કે નથી ગમ્ય, જેમાં નથી મૃત્યુ પ્રવૃત્ત થતું, કે નથી કામ પ્રવૃત્ત થતો, તે અને તે જ અશ્વર-અવિનાશી છે અને જ્ઞેય એવું પરબ્રહ્મ છે ।

ભાવાર્થ—કવિએ અહીં પરમાત્માનું નિર્ગુણસ્વરૂપ વર્ણવેલું છે । તેથી જ તે અવિદ્યા ઇચ્છા કર્મનાર્ગ અને વિદ્યા ઇચ્છા આત્મલક્ષી શાસ્ત્ર વર્તના સંમયથી પરમાત્માને પર કહે છે । પરમાત્મા નથી આસન્ન કે નથી દૂર એ વર્ણન રૂપાવાસના 'તદેજતિ તત્તેજતિ તદ્દૂરે તદ્દત્તિકે ।' (૫) એ વર્ણનની યાદ આપે એવું છે । પ્રસ્તુત પદ્યમાં શ્વેતાશ્વતરના 'દે અશ્વરે બ્રહ્મપરે ત્વનન્તે વિદ્યાવિદ્યે નિહિતે યત્ર મૂઢે । શ્વરં ત્વવિદ્યા દ્યમૃતં તુ વિદ્યા વિદ્યાવિદ્યે રૂપતે યસ્તુ સોઽન્યઃ ।' (૫.૧) આ મંત્રનો ભાવ રમે છે ।

ઓતપ્રોતાઃ પશુઓ યેન સર્વે ઓતઃ પ્રોતઃ પશુભિશ્ચૈવ સર્વેઃ ।

મયે ચેમે પશુવલ્લભ્ય હોમ્યં તેષાં ધ્યાયમીશ્વરઃ સંવરેણ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—જેના વડે આ વર્ષા પશુઓ—જીવાત્માઓ ઓતપ્રોત છે અને એ પોતે વર્ષા પશુઓ—જીવાત્માઓ દ્વારા ઓતપ્રોત છે । આ વર્ષા પશુઓ તેનું હૃદય છે અને એ વર્ષા પશુઓને વાસે આ વર્ષા યોગ્ય રૂપ છે ।

ભાવાર્થ—કવિ અહીં પાશુપત પરમ્પરાને અનુસરી 'પશુ'પદ જીવાત્માના અર્પણ પ્રયોગે છે અને તે જીવાત્મા-પરમાત્માનો સમ્બન્ધ અહીં આલંકારિક રીતે વ્યક્ત કરે છે । કવિ જીવાત્મા અને પરમાત્માને એક-જીવાથી ઓતપ્રોત કરી તે બે વચ્ચે અભેદ સમ્બન્ધ દર્શાવે છે અને છતાં તે અભેદ વિશિષ્ટાદિત કોટિનો હોય તેમ તેના રૂપક ઉપરથી લાગે છે ।

; યજ્ઞમાં પશુઓ હોમાર્તા તેથી તે ઊદિષ્ટ દેવતાના હોમ્ય-હૃદયદ્રવ્ય કહેવાય છે અને તે તે ઊદિષ્ટ દેવતા હોમ્ય પશુઓનો આરાધ્ય મનાય છે । આ વસ્તુનો રૂપકમાં કવિએ જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો આધ્યાત્મિક સમ્બન્ધ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે જીવાત્માઓ એ પરમાત્માના હોમ્ય છે, ઇચ્છા કે પરમાત્માવાને વર્ણનું ધ્યેય રાખનાર જીવાત્માઓએ પોતાની જાનનું—જીવમાનવનું ચલિદાન કરતું જ જોઈએ ।

૧ તત્ત્યૈવૈતા રદ્મયઃ કામધેનોર્યાઃ પાપ્માનમદુહાનાઃ શરન્તિ ।

યેનારપ્પાતાઃ પંચ જનાઃ સ્વપન્તિ પ્રોહુઃકાસ્તે સ્વં પરિવર્તમાનાઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—જેનાથી આપ્યાત—જેના સંકલ્પનો વિષય બનેલ પંચજનો—નિપાદ અને ચાર વર્ગો મટી પાંચ જન યા પાંચ રૂદ્રિયો સ્વે છે અને જેના વડે ઉદ્બોધ પામેલા તે પંચજનો પોતા પ્રભે પાછા વર્તેલા હોય છે । તે જ પરમાત્મરૂપ કામધેનુના આ રદ્મિઓ છે કે જે આપમેલે પાપને નહીં દૂરનાં કરે છે ।

ભાવાર્થ—અહીં કવિએ બે વિરોધાભાસ દ્વારા ચમત્કારિક રીતે પરમાત્માની વિભૂતિનું વર્ણન કર્યું છે । તે કહે છે કે પરમાત્માની અભિમુખતારૂપ આધ્યાત્મનો સ્પર્શ થતાં જ મનુષ્યમાત્ર અથવા इन्द्रियो સ્વમવશ બને છે, ઇટલે કે તેઓ પરમાત્મ-સ્પર્શરૂપ નિદ્રામગ્નના પ્રભાવથી માન ગુમાવી નિદ્રાવશ બને છે અને ય્યારે તેઓ જાગે છે ત્યારે પોતાના કાર્યપ્રવેશ પ્રલે પાછા ફરે છે ।

આ દેખીતો વિરોધ છે, કેમકે પરમાત્માનો સ્પર્શ એ તો ગમે તેમાં જાગૃતિ આપે તેને બદલે તે માણસને પ્રવૃત્તિક્ષેત્રથી દૂર કરી નિદ્રાવશ અને માનમૂલ્યો કેમ ધનાવે ? જો તે એમ કરે તો પછી પરમાત્મસ્પર્શને બદલે તેને ચોરોએ પ્રયોજેલ નિદ્રામગ્નનો સ્પર્શ જ કહેવો જોઈએ ? આ પ્રાપંચિક વિરોધનો પરિહાર આધ્યાત્મિક-દૃષ્ટિના વિચારમાં છે । આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિ એમ કહે છે કે માણસો અને તેની इन्द्रियो પોતપોતાના પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં રમમાણ હોય છે ત્યારે જ તે તાત્કાલિકદૃષ્ટિ નિદ્રાવશ હોય છે । હૃદયમાં પરમાત્માનું સ્પંદન થતાં જ માણસ અને इन्द्रियोની એ દશા ચાલી જાય છે અને તે પ્રવૃત્તિક્ષેત્રના સ્થૂલરસની નિદ્રા છોડી કોઈ નવજાગરણ અનુભવે છે । આતું જાગરણ તે જ અહીં પરમાત્મસ્પર્શજનિત નિદ્રારૂપે વર્ણવેલ છે । અને ય્યારે આવી નિદ્રાથી માણસ અને इन्द्रियो જાગે છે ત્યારે તે પાછી પોતપોતાના વિષયમળી વટ્ટી મોગામિમુલ્ક બને છે ।

ઉક્ત નિદ્રા અને જાગરણ સમજવામાં ‘યા નિશા સર્વભૂતાનાં તત્ત્વાં જાગર્તિ સંપન્ની’ ગીતાનો (૨.૬૯) આ શ્લોક અને તેનું આચાર્ય હેમચન્દ્રે કાશ્યાનુ-શાસનમાં કરેલું વિવરણ (પૃ. ૭૦) ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે ।

કવિ પરમાત્માને કામધેનુ કલ્પી તેની ચોમેર પચાણલી વિભૂતિઓને સ્તનનું રૂપક આપી કહે છે કે તે આપમેલે જ પાપને દૂષ્યા સિવાય જ શર્વા કરે છે । અહીં વિરોધ એ છાગે છે કે પરમાત્માની વિભૂતિઓને જો આપમેલે દૂજના દીવી હોય ઇટલે તેને આપમેલે પોતપોતાનું કામ કરવા દીધું હોય તો તે સદાય મહું કરે છે । પણ જો તેને પ્રયત્નથી દોવા માંડે કે નિચોવો તો તેમાંથી પાપ જ શરૂ છે, ચુરાઈ જ પ્રકટે છે । આ દેખીતો વિરોધ છે । કામધેનુના સ્તનોને દાવથી નિચોવો કે આપમેલે દૂજવા ઘો તો પણ તેમાંથી એકસરતું દૂષ જ શરૂ । ય્યારે અહીં તો પ્રયત્નથી નિચોવતાં તેમાંથી ચુરાઈ પ્રકટવાનું કહેવામાં આવ્યું છે ।

૧ મૂળમાં રક્ષિ શબ્દ છે તેનો સીધો અર્થ સ્તન નથી પણ અહીં પ્રસંગ જોઈ ફિરળું આરય કલ્પી છે અર્થ કર્યો છે ।

આ વિરોધનો પરિહાર એ રીતે થઈ શકે છે કે આધિભૌતિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણ પરમાત્માની વિભૂતિઓને જ્યારે માનસ પોતાના આહંકારિક પ્રવૃત્તિથી મોગદટિએ નિચોવે છે, એટલે તેના સાહજિક પ્રવાહને પોતાના લોભથી કુંઠિત કરે છે ત્યારે તે વિભૂતિઓમાંથી કલ્યાણ સાધવાના બદલે અન્યાય સાધે છે । કોઈ સૂર્યના સાહજિક પ્રકાશ-પ્રવાહને રોકવા મધ્યે અથવા મેઘને વરસાત રોકવા મધ્યે તો તેમાં તેનું અને વીજાનું અહિત જ થવાનું । કવિનું તાત્પર્ય એટલું છે કે જે જે જગતમાં વિભૂતિરૂપ છે તેમાંથી વગર પ્રવૃત્તિ સીતું કલ્યાણ જ સ્થાપ છે । જો એ વિભૂતિઓને નિચોવવા મધ્યે તો તેમાંથી અન્યાય જ પ્રવૃત્તિ થવાનું । કામચેતુના સ્તનો આપમેળે દૂધ વરસાવે છે, પણ વધારે ઝાલચથી તેને નિચોવવા મધ્યે એટલે તેમાંથી રહિર પણ શરૂ । એ જ ન્યાય પરમાત્માની કુદરતી વિભૂતિઓને પણ ઢાગૂ પડે છે ।

તમેવાશ્વત્થમૃપયો ધામનન્તિ હિરણ્મયં વ્યસ્તસહસ્રશીર્ષમ્ ।

મનઃશયં શતશાખપ્રશાખં યસ્મિન્ વીજં વિશ્વમોતં પ્રજાનામ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—જેમાં પ્રજાઓનું સંપૂર્ણ વીજ રહેલું છે તેને જ ઋષિઓ અશ્વત્થવૃક્ષરૂપે વર્ણવે છે, તેને જ કેટાણ્ડ હજાર મસ્તકધારી બ્રહ્મારૂપે વર્ણવે છે અને તેને જ સેકડો શાખાપ્રશાખાવાળા કામરૂપે વર્ણવે છે ।

ભાવાર્થ—સાંખ્ય-પરમ્પરા પ્રમાણે સૃષ્ટિમાત્ર કે પ્રાણીર્ગનું જન્મવીજ અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં સમાઈ છે । જ્યારે બ્રહ્મવાદી પરમ્પરા પ્રમાણે એ જન્મવીજ—શક્તિ પૌરુષ પરમેશ્વરમાં નિહિત છે । અહીં કવિ શંકરવાદી પરમ્પરાને ટક્કી પરમાત્માને જ સમગ્ર પ્રાણીર્ગની જન્મશક્તિના આધાર તરીકે નિર્દેશ છે । અને સાથે સાથે તે કહે છે કે ઋષિઓ એ જ પરમાત્માને વેદ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ગીતા આદિમાં અશ્વત્થરૂપે હિરણ્યગર્ભરૂપે તેમ જ કામરૂપે વર્ણવે છે ।

ઋગ્વેદના સૂક્તમાં (૧.૨૪.૭) વરુણના વૃક્ષનું વર્ણન છે । અંબરવેદમાં (૫.૪.૨) અશ્વત્થવૃક્ષનું વર્ણન છે, કટમાં (૬.૧) અને ગીતામાં (૧૫.૧) એ જ અશ્વત્થવૃક્ષનું 'ઔર્ધ્વમૂલમધઃશાખં' इत्यादિરૂપે સવિશેષ વર્ણન છે અને ગીતામાં 'તો પાતું કઠથી વધારે 'અથશોઽયં પ્રસ્તાસ્યસ્ય શાખા 'ગુણપ્રવૃદ્ધા વિપ્રયપ્રવાહાઃ' (૧૫.૨) इत्याદિરૂપે વર્ણન છે । શ્વેતાશ્વતર (૬.૬) અશ્વત્થ નામ ન આપતાં માત્ર શુદ્ધ શબ્દથી પણ નિર્દેશ કરે છે । દુઃશસંસારના પસારાનું જ એ શુદ્ધ કે અશ્વત્થના રૂપકમાં ઋષિઓ વર્ણન કર્યું છે । કવિ તે રૂપકને સંદેશાને જ કહે છે કે ઋષિઓ પરમાત્માનું જ અશ્વત્થરૂપે વર્ણન કરે છે । અહીં કવિ સંસાર અને

परमात्मानो 'अभेद' वर्णने छे । 'ज्यारे ब्रह्म ज जंगतनुं कारण मनायुं ह्यारे ब्रह्म-
वादिओए ए ब्रह्मने ज अक्षयरूपे वर्णयुं छे ।

१. पुरुषसूक्तमां (१०.९०.१) सहस्रशीर्षरूपे पुरुषनुं वर्णन छे । ते पुरुष एटले
ओकपुरुष या ब्रह्मा, प्रजापति के हिरण्यगर्भ । ए ज ऋषिकृत वर्णनने 'उक्ष्यमां
राखी कवि कहे छे के ते ज हिरण्यगर्भ परमात्मा छे । प्राचीनकाळमां प्रजानुं मूल
हिरण्यगर्भ के ब्रह्मामां मनायुं । 'ब्रह्मवादनी प्रतिष्ठाना सम्पत्ता ए मूल परमात्मां
मनायुं ।' कवि ए प्राचीन अने नवीन विचारधारानुं एकीकरण करी कहे छे के
हिरण्यगर्भ ते ज परमात्मा छे ।

२. काम-तृष्णा-संकल्प के वासना ए ज संसारनुं बीज छे । तेमांयी ज सृष्टिनी
नानी मोटी सेंकबो शाखाओ प्रवर्तै छे । आ वस्तु 'सोऽकामयत बहु स्या प्रजा-
येयेति' (तै० २.६) इत्यादिरूपे ऋषिओए वर्णबेली छे । तेने उक्ष्य करी कवि
कहे छे के ए काम ते बीजुं कोई नहीं एण परमात्मा ज छे । 'कामोऽस्मि भरतर्षभ'
(गी० ७.११) नी पेठे काम अने परमात्मानो अभेद दर्शावबामां कविनुं तालर्य
एटलुं ज छे के सर्वना प्रभव तरीके जे जे मनाय छे ते परमात्मा ज छे । आ रीते
प्राचीन ऋषिओए नानारूपे गाएलो महिमा ते बघो परमात्मानो ज छे एम
कवि सूचबै छे ।

३. स गीयते धीयते चाध्वरेषु मन्त्रान्तरात्मा ऋग्यजुःसामशाखाः ।

४. अधःशायो विततांगो गुहाध्यक्षः स विश्वयोनिः पुरुषो नैकवक्त्रः ॥१७॥

अर्थ-ऋग्, यजु अने सामरूप शाखावाटो एवो मन्त्रो अन्तरात्मा ते ज
पशोमां गवाय छे अने सूत्राय के विनवाय छे । गुहानो अध्यक्ष, अधःशायी अने
अङ्गो विस्तारेण एवो ते ज अनेकवर्ण विश्वयोनि पुरुष छे ।

भावार्थ-अही कर्मकाण्डमां प्रयोजाता मन्त्रो अने विधिओना हार्दरूपे तेम ज
ज्ञानकाण्डना चिन्तनमां सिद्ध धण्ड आध्यात्मिक तत्त्वरूपे परमात्मानुं एकीकरण
करवामां आव्युं छे । यज्ञोमां वैदिक मन्त्रो विधिपूर्वक उच्चारता अने जुदा जुदा
देवोनी स्तुति द्वारा प्रार्थना पती । आ सूत्राला अने विनवाता अनेक देवोमांयी
एक देवनो विचार पलित यतो गयो ह्यारे एम मनावा लाग्युं के बधा ज मन्त्रो
भले ते ऋग्वेद, यजुर्वेद के सामवेदरूपे विभक्त पया होय अने जुदी जुदी शाखाओ
पंडी होय; छत्रां तेनो परमार्थ के तेनां रहेछ अन्तर्गत सार तत्त्व ते तो एक ज छे
अने ते ज अनेक यज्ञोमां गवाय तेम ज विनवाय छे ।

સમંકાળ પછીની ધીજી ભૂમિકા જ્ઞાનકાળની છે । તેનાં તત્ત્વચિંતકો અને સંતો મુદ્ધપણે જગતના મૂલનત્વની શોધ પાછળ પડ્યા હતા । એના પરિણામે તેમને એક એવું આધ્યાત્મિકતત્ત્વ ડાઘ્યું જેને તેમણે વિશ્વયોનિ તરીકે માન્યું અને વર્ગીયું । તે તત્ત્વચિંતક સંતો આ તત્ત્વને અનેક જાતના વિરોધાભાસી વર્ગનો દ્વારા અલૈ-વિક રીતે વર્ગવેલું છે । એ અને ભૂમિકાઓના પદ્ધતિાર્થનું એકીકરણ કરી કવિ અહીં કહે છે કે યજ્ઞોમાં જુરો જુરી શાખાઓ દ્વારા ગવાતો સ્ત્રવાતો પુરુષ અને તત્ત્વજ સંતોનાં ગુદ્યાપ્યજ તેમ જ વિશ્વયોનિ તરીકે પ્રસિદ્ધ પુરુષ એ એક જ છે ।

કોઈ યોગી પુરુષ ગુપ્તવાસી અને ગુપ્ત-અવ્યક્ત હોય તે દ્વાર પગ વગેરે અજ્ઞો ફેલાવી નીચે પડ્યો રહે, પણ તેવો પુરુષ વિશ્વયોનિ અને અનેકવર્ગ કેમ હોઈ શકે ! એ એક પ્રકારનો વિરોધ છે, પણ તેનો પરિહાર આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિમાં છે । આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિ પરમાત્મા એ જ મુખ્ય પુરુષ છે, તે દ્વય જગતની નીચે તેની પેલીપાર રહેલો હોઈ અધઃશાયી પગ છે અને તે પોતાના શક્તિરૂપ અજ્ઞો પ્રવૃત્તિના પટ ઉપર ચોમેર વિસ્તારતો હોવાથી વિતનાજ્ઞ પણ છે । તે બુદ્ધિરૂપ ગુપ્તમાં સ્થિરિત થતો હોવાથી અને હૃદયગુપ્તનું નિયંત્રણ કરતો હોવાથી તે ગુપ્ત-અવ્યક્ત કહેવાય છે । અને છતાં તે વિશ્વયોનિ તો છે જ । તે પુરુષ મૂલમાં અર્ચા કે એક વર્ગ હોવા છતાં વિશ્વમાં અનેકરૂપે વિલસતો હોવાથી અનેકવર્ગ પણ છે ।

પ્રસુત પદના ઉત્તરાર્ધ સાથે ચેતાશ્ચતરના નીચેના ચે મંત્રો સરલાવવા જેવા છે—“યજ્ઞ સમાવં પચતિ વિશ્વયોનિઃ પાપ્યાશ્ચ સર્વાન્યરિણામયેષઃ” (૫.૫), “ય એકોઽર્ણો વહુધા શક્તિયોગાદ્રર્ણાનનેકાન્નિહિતાર્યો દધાતિ” (૪.૧) ।

તેનૈવૈતદ્રિતતં બ્રહ્મજાલં દુરાચરં દૃષ્ટુપસર્ગપારોમ્ ।

અસિન્મમ્ના માનેયા માનશસ્ત્યૈર્વિવેષ્યન્તે પદાવો જાયમાનાઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—તેનાથી જ આ બ્રહ્મજાલ વિસ્તરેલું છે કે જે દુષ્ટવેશ છે અને દૃષ્ટિને ઉપસર્ગ કરનાર છે । એ બ્રહ્મજાલની અન્દર મમ્ એવા મનુષ્યો પશુ બની માનરૂપ શત્રુથી વિધાય છે ।

માધાર્થ—અહીં કવિએ બ્રહ્માણ્ડને જાલરૂપે કહ્યું તેને ફેટાવનાર તરીકે પરમાત્માનો નિર્દેશ કરી સૂચવ્યું છે કે બ્રહ્મજાલને ફેટાવનાર જે જાલી ધીર કે પારથી તે તો પરમાત્મા જ છે । જાલ અને બ્રહ્માણ્ડનું સામ્ય સ્પષ્ટ છે । જાલમ

પક્ષાયા પછી તેમાં ચાલતું, હરતું, પરતું, નિકળતું મુક્તેલ બને છે । મદ્ધાણ્ડ પણ એવું જ । જાલમાં પક્ષનારનો દટિ અંજાઈ જાય છે, તેને કાંઈ સૂઝતું નથી । મદ્ધા-
ણ્ડમાં પહેલની પણ એજ દશા હોય છે । જાલમાં લોભાઈને પક્ષાણ્ડ હરણ વગેરે
પશુઓ તેના કાંઠાઓ અને બંધનોથી ઘેરાઈ ધત્રાય છે । મદ્ધાણ્ડમાં પણ આસક્ત
થઈ ગર્ક પણ માણસો પશુની પેઠે લાચાર બની માનાપમાનના શલ્યોથી વિંધાય
અને ધત્રાય છે ।

અહીં જાલ નાલનાર જાલી તરીકે વર્ણન કરી કવિએ નિંદાસ્તુતિ અલક્ષ્યાર
દ્વારા પરમાત્માનો મહિમા જ ગાયો છે ।

તુલના—પ્રસ્તુત પદ્યમાં જાલી તરીકે પરમાત્માનું વર્ણન છે તેનું શ્લેષાત્મકતામાં
પણ છે । જેમ કે ‘ય એકો જાલવાનીશત ઈશનીભિઃ સર્વાલોકાનીશત ઈશનીભિઃ ।’
(૩.૧), ‘એકેકં જાલં વદ્ધુધા વિદ્યુર્વજ્રસ્મિન્શેત્રે સંચરત્યેવ દેવઃ ।’ (૫.૩) પણ
અહીં કવિએ ‘દુરાચરં દદ્યુપસર્ગપાશમ્’ જેવા વિશેષણોથી જાલનું સ્પષ્ટીકરણ
વિશેષ કર્યું છે । અને એમાં પક્ષનાર માણસો પશુની પેઠે કેવી રીતે જકઢાય છે
તે સૂચવ્યું છે ।

અયમેવાન્તઃશ્ચરતિ દેવતાનામસિન્દેયા અધિવિશ્વે નિપેદુઃ ।

અયમુદ્ધણ્ડઃ પ્રાણમુક્ત પ્રેતયાનૈરેષ ત્રિધા વદ્ધો વૃષમ્બો રોરવીતિ ॥૧૯॥

અર્થ—આ જ દેવતાઓની અન્દર વિચરણ કરે છે, અને વધા દેવો આની જ
અન્દર રહેલા છે, આ જ દ્વંધધારણ કરી પ્રેતયાનોથી પ્રાણમોજી બને છે અને આ જ
ત્રણ રીતે વદ્ધ થઈ વૃષમ્બરૂપે વરાડે છે ।

માધાર્થ—મદ્ધ, પ્રાણ અને અપનિપદો વગેરેમાં જે ચમત્કારી વર્ણનો છે
તેમાંથી કેટલાંક લઈ અહીં કવિ તેને પરમાત્મસ્તુતિરૂપે ગૂંચે છે । ઋગ્વેદમાં
“ચત્વારિ શૃંગા ત્રયો અસ્ય પાદા । દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસો અસ્ય । ત્રિધા વદ્ધો
વૃષમ્બો રોરવીતિ ।” (૪.૫૮.૩) આ મદ્ધ છે । તેનું સાપ્તમે વાસ્ક નિરુક્તમાપ્યને
અનુસરી યજ્ઞામિ અને સૂર્યપરક વ્યાખ્યાન કર્યું છે । શાન્દિક પતંજલિદ્ મદ્ધા-
માપ્યમાં એ મદ્ધને શાન્દપરક યોજ્યો છે, ચારે સિદ્ધસેન અહીં તેનું માત્ર એક પાદ
પરમાત્મપરક યોજે છે । તેનું તાત્પર્ય અહીં પરમાત્માના સગુણરૂપ વર્ણનનું દ્રોષ
એમ છામે છે । પરમાત્મા છે તો વૃષમ્બ એટલે ઉત્તમ અથવા વક્ત્રયાળ-ગુણવર્ધન
કરનાર—સ્વતઃ; યગ ચારે તે સત્ત્વ, રજસ અને તમ એ ત્રણ ગુણથી વંધાય છે
અથવા રાગ-દ્વેષ-મોહના બંધનમાં પડે છે ચારે તે નાકે, ગઢે અને પગે ત્રિધા
વંધાણ્ડ સાંઢની પેઠે શુભરાણ મચાવી તોવા પોત્તાવે છે ।

“યથાપમાદિલે તેજોમયોઽવૃતનયઃ” (બૃ૦ ૨.૨.૫) इत्यादिरूपे उपनिषद्-
 दोमां परमात्मानं वर्णन છે । તેવાં वर्णનોને ઉચ્ચમાં રાહી કવિએ અહીં પરમાત્માને
 દેવતાઓના અન્તરધારી તરીકે વર્ણવ્યો હામે છે । વધા દેવો પરમાત્મામાં રહ્યાં છે
 ए अर्धं तु प्रस्तुत पदं तु बीजं पाद तो जेमनुं तेम भेताश्चतस्रं “अस्मिन् देवा अर्ध-
 निचे निपेदुः” (४.८) છે । ગ્રાણીઓને પ્રેનદ્રોકર્મા અર્ધ જવાનું વાતમ દમ્બપર
 યમને મુપ્રત છે એવું પૌરાણિક વર્ણન છે । યમ પ્રેનદ્રોકર્મા જનાર ગ્રાણીઓનું
 શાસન કારતો હોવાથી દમ્બધર અને મયાનક કલ્યાય છે, તેવા યમ તરીકે પણ
 પરમાત્માનો નિર્દેશ કરી વધિ સ્ત્રવે છે કે પરમાત્મા પુણ્યશાલી પ્રલે જેટલો
 કોનલ છે તેટલો જ પાર્પાઓ પ્રલે કટોર છે ।

વપો ગર્મઃ સચિતા ચદ્વિદેષ દિરળમધ્યાન્તરાત્મા દેવયાનઃ ।

પતેન સંમિતા મુમંગા ચૌર્નમથ ગુર્ધા ચૌર્ધા સત્ત્વ મીમયાદસઃ ॥૨૦॥

અર્ચ-ચન્દ્ર, સૂર્ય, વહિ, દિરળ્પય, અન્તરાત્મા અને દેવયાન આજ છે,
 પનામી જ સુન્દર સર્ગ, આકાશ, મહતી અપથા વજનદાર પૃથ્વી અને સાત સમુદ્રો
 યંમેજ છે ।

માધાર્ય-“તદેવામિસ્રાદાદિત્યસ્રાદ્યુસ્રાદુ ચન્દ્રમાઃ । તદેવ શુકં તદ્વક્ત્ર
 તદાપલયજાપતિઃ ॥” (૪.૨) આ મંત્રમાં જેમ ચેતાચતોરે વ્રજનું અનેક દેવો
 રૂપે વર્ણન કર્યું છે તેમ અહીં કવિએ પૂર્વાર્ધમાં અનેક દેવો રૂપે પરમાત્માનું વર્ણન
 કર્યું છે અને ત્યાર બાદ જેમ ઋગ્વેદ તેમ જ યજુર્વેદના “યેન ચૌરુષા પૃથિવી ચ
 દદા યેન સ્ત્રઃ સ્તમિનં યેન નાકઃ । યોઽન્તરિક્ષે રજસો મિમાનઃ કસ્ય દેવાય
 હૃમિર્ષા સિવેમ ॥” (ઋ૦ ૧૦.૧૨૧.૫, સુ૦ ૫૦ ૩૨.૬) આ મંત્રમાં દિરળ્પ-
 ગર્મ પ્રજાપતિને સર્વના આધારસ્તંભ તરીકે વર્ણવેલ છે અને જેમ મૃદદારણ્યકર્મ
 “एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विष्टौ तिष्ठत एतस्य वै अक्ष-
 रस्य प्रशासने गार्गि धावापृथिव्यौ विष्टौ तिष्ठतः” (૩.૮.૯) इत्यादि द्वारा
 સૂર્ય, ચન્દ્ર આદિની નિયમિત સ્થિતિના નિયામકરૂપે અક્ષર-પરમાત્માનું વર્ણન છે
 અને જેમ મુણ્ડકર્મ “अतः समुद्रा गिर्यश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः”
 (૨.૧.૯) समुद्र, पर्वत, नदी कनेरेना नियमित कर्पना कारण तरीकે वर्णन છે
 તેમ અહીં ઉત્તરાર્ધમાં કવિએ સર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી અને સાત સમુદ્રની સ્થિતિ
 પરમાત્માને લીધે છે એવું વર્ણન કર્યું છે । જે શાબ્દિક દ્રષ્ટિએ ઋગ્વેદના ઉપર
 નિર્દેશી મંત્રનું પ્રતિવિમ્બ માન છે ।

પુરાણો અને લોકોમાં સમુદ્રની સાત સંખ્યા પ્રસિદ્ધ છે । તેથી સત્તરીપસમુદ્રા મુમતી કહેવાય છે ।

અહીં પૂર્વાર્ધમાં તો સર્વે કાંઈ પરમાત્મરૂપ છે એવું કારણામેદ વર્ણન છે । જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં આતું જગત પરમાત્માને લીધે જ ટકેલું છે એવું માહાત્મ્ય વર્ણન છે । બે લોકમાં ગયા પંઢી પુનરાવૃત્તિ નથી થતી તે દેવયાન કહેવાય છે । પિતૃયાન-લોક એવી જુદો છે, કેમકે સ્વાંથી પુનરાવૃત્તિ પાય છે ।

મનઃ સોમઃ સવિતા ચશ્રુરસ્ય પ્રાણં પ્રાણો મુલમસ્યાજ્યપિયઃ ।

દિશઃ ધ્રોત્રં નાભિરન્ધ્રમધ્વયાનં પાદાવિલા સુરસાઃ સર્વમાપઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—ચન્દ્ર તે આતું—પરમાત્માતું મુલ છે, સૂર્ય નેત્ર છે, પ્રાણવાયુ પ્રાણ—નાસિકા છે, ઘૃતપાંચી—અગ્નિ આતું મુલ છે, દિશાઓ ધ્રોત્ર છે, આકાશ નાભિ છે, પૃથ્વી પાદ છે અને સુરસ જલ તે સર્વે કાંઈ છે ।

માવાર્થ—ઋગ્વેદ જેવાં પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં લોકપુરુષનું વર્ણન કરતાં ઋષિએ વિવક્ષિત પુરુષના તે તે અંવયવમાંથી આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક વિમૂર્તિઓની ઉત્પત્તિ વર્ણવી લોકપુરુષનું મહત્ત્વ ગાયું છે । જેમ કે મનથી ચન્દ્ર ઉત્પન્ન થયો, પંચુથી સૂર્ય, મુલથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ, પ્રાણથી વાયુ, નાભિથી અન્તરિક્ષ, મસ્તકથી સ્વાર્ગ અને પગથી પૃથ્વી ઇદં ઇત્યાદિ (ઋ૦ ૧૦.૨૦.૧૩.૧૪) । શુક્લયજુર્વેદમાં એ જ વર્ણનનો થોડો વિકાસ થયો છે । આગલ જતાં જુદા જુદા ઉપનિષદોમાં એ પ્રક્રિયા અનેક રૂપે યદ્વાવધામાં આવી છે । યા. ત. બૃહદારણ્યકમાં (૧.૧.૧) ઐવ્યં અશ્વના શિર આદિ અનેક અક્ષો રૂપે ઉપા આદિ પ્રાકૃતિક વસ્તુઓને વલ્લી છે । અને વલ્લી તે જ ઉપનિષદમાં જુદે જુદે સ્થલે એ જ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપકોમાં થોડાં ઘણાં ફેરફાર સાથે આવે છે । એતરેયમાં (૧.૧.૫) મુલથી વાણીની, વાણીથી અગ્નિ અને નાસિકાની, નાસિકાથી પ્રાણની, પ્રાણથી વાયુ અને નેત્રની ઇત્યાદિરૂપે ઉત્પત્તિ વર્ણવેલી છે । આગલ જતાં માગવતમાં (૨.૧.૨૬-૩૯) તો મૃદલો થયો વિકાસ થયો છે કે પ્રકૃતિગત માની મોટી સંખ્યાવદ્ધ વસ્તુઓ પ્રમુ-શીરના અન્ન પ્રલવ્લરૂપે વર્ણવાયેલી છે । આ પ્રશ્નોનો ઉપયોગ ઘટી કવિ અહીં

૧ મુલમસ્યાપિયં દિશઃ । ધ્રોત્રનાભિરન્ધ્રમાદયાનં પાદાવિલાઃ—મુ. ।

૨ ચન્દ્રમા મનસો જાતધ્રોઃ સૂર્યો અજાયત ।

ધ્રોત્રાદ્વાયુષ પ્રાણઃ મુલારમિરજાવત ।

નાભ્યા આસીદન્તરિક્ષં શીર્ષ્યં પૌઃ સમવર્તત ।

પદ્મ્યાં ભૂમિર્દિશઃ ધ્રોત્રાપ્તાયા લોશં અવતરયન્ ॥ ૩૧.૧૨.૧૩. ૩૦ ય. ।

૩ શ્રદા ૨.૫. ૧-૧૪ । ૩.૧. ૧૨.૨.૧૩ ।

આધિમૈત્રિક કે આધિદૈવિક વસ્તુઓને પરમાત્માના અક્ષર પ્રત્યક્ષરૂપે બનવે છે અને તે રીતે દશનાન સનમ જગતને પરમાત્માનું શરીર કહી તેની સર્વવ્યાપકતાનો મહિમા ગાય છે ।

કવિદ્ વન્દ, સૂર્ય, પ્રાણ, અગ્નિ, વિદ્યા, આકાશ, પૃથ્વી અને પાર્ણાને પરમાત્મા તે તે અવ્યક્તરૂપે બર્ણામાં છે એ સ્વચ્છ વેદ અને સ્વપ્નિશ્વરોની વક્તવ્યતાનું અનુકરણ છે । કવિ સુરસ પાર્ણાને સર્વે કાંઈ કહે છે તે રૂપક કવિનું પેતાનું જ હોય એમ યોગે છે ।

વિષ્ણુર્ષોઽવમનોઽવગર્ભઃ શમ્ભુસ્થાયં કારણં લોકસૃષ્ટૌ ।

મૈત્રં દેવા વિદ્રિષ્તે નો મનુષ્યા દેવાઘ્મૈર્ન વિદુરિતરેતરાશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—આ પરમાત્મા વિષ્ણુ છે અને છતાં લોકતા સર્વભૂતાં પ્રજાત્મક થીજ છે । ૧ સદ્ગુરુ છે અને છતાં લોકસૃષ્ટિનું કારણ છે । એને નર્પી જાગતા દેવો કે નર્પી જાગતા મનુષ્યો । અને એને અન્યાન્ય દેવો જાને પગ છે ।

માવાર્થ—એક જ પરમાત્માની પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર ૧ ત્રિમૂર્તિ પ્રસિદ્ધ છે, પણ તે ત્રિમૂર્તિની પૌરુષિક વક્તવ્યતા અનુક્રમે રજમ્, સત્ત્વ અને તમસ્ ૧ ગુણોની પ્રધાનતાને વાનારી છે । રજોગુણને અવતરની સૃષ્ટિ સરવે છે તે પ્રજ્ઞા, સત્ત્વગુણને અવતરની તેનું પાલન કરનાર તે વિષ્ણુ અને તમોગુણને અવતરની તેનો સંહાર કરનાર તે સદ્ગુરુ । આ રીતે ત્રણ મૂર્તિનો હુદો હુદો કાર્યપ્રદેશ છે । છતાં કવિ જાણી ૧ ત્રિમૂર્તિને અનિત્યરૂપે બનવે છે એ પૌરુષિક વક્તવ્યતાથી વિરુદ્ધ છે । કવિ પરમાત્માને વિષ્ણુ અને સંકર કહી પ્રજ્ઞાની પેઠે સૃષ્ટિના કારણ તરફે કવિ છે । આ શિષ્યોનો પરિહાર સ્પષ્ટ છે તે ૧ રીતે કે ત્રિમૂર્તિનો કાર્યપ્રદેશ પુરુષોમાં મહે મિત્ર મિત્ર વક્તવ્યો હોય છતાં વસ્તુતઃ ૧ ત્રિમૂર્તિ પરમાત્મા જ છે અને તેથી ત્રણે મૂર્તિઓ સૃષ્ટિનું કારણ પગ છે ।

ઠસર પ્રશ્નને વિરોધમાત્રી સ્વગુણ વર્ણન કર્યા પછી કવિ પરમાત્માની અઘેરજ સૂચકતા કહે છે કે તેને દેવો કે મનુષ્યો જાગતા નર્પી । અને સાપે જ હેવન્ય સૂચકતા કહે છે કે અન્યાન્ય દેવો જાને પગ છે । પરમાત્માને કે મૂલતત્ત્વને કોઈ જાને છે કે નહીં ૧ પ્રશ્ન શ્રુત્વેદના સન્નયથી ચર્ચાત્રે । નાસર્દીપમૂલત્વં વહેવાનં આત્મ્યું છે કે દેવો ૧ એ જાગતા હશે । કવિ શ્રુતિ કહે છે કે દેવો તે

૧ એ અઘા વેદ ક રૂદ્ર પ્રત્યેચ્છ કુટ જાગતા કુટ રૂદ્ર વિરુદ્ધઃ ।

અર્થારેત્રા અન્વ વિષ્ણુર્વેદન્યપ્રજ્ઞા કો વેદ રત્ન આરમ્ભ ॥ ૧ ॥

રૂદ્ર વિરુદ્ધિર્નવ અરમ્ભ વર્ધિ થા રૂદ્રે મદિ થા ન ।

કો અન્યાન્યઃ પામે ધ્યેમત્ કો આ વેદ વર્ધિ થા ન વેદ ॥ ૭ ॥

પાછળથી થયા । તેઓ પોતાના પૂર્વવર્તી મૂલતત્ત્વને કેવી રીતે જાણે ? આ ઉત્તર આગલ જતાં પરમાત્માના જ્ઞેય-અજ્ઞેય સ્વરૂપમા પરિણમ્યો તેને જ કવિએ અહીં વર્ણવેલ છે ।

અસિદ્ધુદેતિ સવિતા લોકચક્રુરસિદ્ધસ્તં ગચ્છતિ ચાંદ્રુગર્ભઃ ।

एषोऽजस्रं वर्तते कालचक्रमेतेनायं जीयते जीवलोकः ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—આ પરમાત્માને વિષે જ સૂર્ય જે નેત્રની પેઠે લોકને પ્રકાશદાયક હોવાથી લોકચક્ર કહેવાય છે તે ઉદય પામે છે અને એ જ પરમાત્મા વિષે તે સૂર્ય પાછો અંદ્રુગર્ભ—કિરણોને પોતાની અંદર ગર્ભની પેઠે સંકેલી લેતો—બની અસ્ર પામે છે । એ જ પરમાત્મા સતત કાલ ચક્રરૂપે પ્રવર્તે છે અને એના જ વડે આ જીવલોક જીવી રહ્યો છે ।

ભાવાર્થ—ચૃદ્દારણ્યક (૩.૮.૯)માં યાજ્ઞવલ્ક્યે વાચકૂલની ગાર્ગિને ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે—“एतस्य वा अक्षस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ” અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્ર એ પરમાત્માના મહિમાને છીંધે જ રહ્યાં છે, અને નિયમિતપણે પોત-પોતાનું કામ કરે છે । આ કયનનું જાણે માથ્થ કરતો ન હોય એમ કઠોપનિપદમાં ઋષિ કહે છે કે “यतश्चोदेति सूर्योऽजस्रं यत्र च गच्छति ।” (૪.૯) । આ જ વસ્તુને સિદ્ધસેન અહીં પૂર્વાર્ધમાં વર્ણવી પરમાત્માનો મહિમા ગાય છે । ઉત્તરાર્ધમાં તે પરમાત્માને નિરંતર પરતા કાલચક્રરૂપે વર્ણવે છે । કાલકારણવાદિઓ સમગ્ર વિશ્વના કારણ તરીકે કાલને જ માનતા । આ મતનો ઉલ્લેખ અયંધવેદના (કાંડ ૧૯, સૂક્ત ૫૩-૫૪) કાલસૂક્તમાં સ્પષ્ટ છે । કવિ અહીં પરમાત્માને જ વિશ્વનું કારણ માને છે તેથી તે પરમાત્મા અને કાલ બન્નેને અભિન્ન કલ્પી કહે છે કે જે કાલચક્ર નિરંતર પ્રસ્તીમાન હોવાની માન્યતા છે તે કાલચક્ર વસ્તુતઃ પરમાત્મા જ છે । કાલને ચક્ર કહેવામાં આવેલ છે તે એમ સૂચવવા કે જેમ ચક્ર સદા ફર્યા કરે છે તેમ કાલ પણ સદા ગતિ કર્યા કરે છે । ચક્રમાં આરાઓ હોય છે તે વાર કે છ હોવાની માન્યતા છે । કાલને ચક્ર કહેવામાં એ પણ આશય છે કે ચક્રના છ કે વાર આરાઓની પેટે કાલને પણ છ ઋતુ અને વાર મહિનારૂપ આરાઓ છે । જૈન પરંપરામાં પણ કાલચક્રની કલ્પના છે પરંતુ તેમાં ઋતુ કે માસને સ્થાને વીજી જ જાતના છ અને વાર વિભાગ કલ્પી તેને આરા કહેવામાં આવ્યા છે । તે છ કે વાર કાલવિભાગ બ્રહ્માના દિવસ અને રાતની પૌરાણિક કલ્પનાથી પણ આગલ થી જાય છે । ચંદ્રતીનો ક્રમ સૂચવનાર છ આરા ઉત્સર્પિણી અને પડનેળો ક્રમ સૂચવનાર છ આરા અવસર્પિણી કહેવાય છે । આ ઋતુ-

ચક્ર અને માસચક્ર નિયમિતપણે એક પછી એક ચોખ્ખા સિવાય પરીપરીને જાય અને આવે છે । એની ગતિ બરાબર ચક્ર જેવી જ છે, તેથી કાઢીને ચક્રની ઉપમા બરાબર લાગૂ પડે છે । અન્તે કવિ કહે છે કે સમગ્ર જીવલોકનું જીવન પરમાત્માને જ આભારી છે । કવિનું આ કથન કટના “ન પ્રાણેન નાપાનેન મલ્યો જીવતિ કથન । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतादुपाश्रितौ” (૫.૫) આ વિચારનું પ્રતિબિમ્બ છે ।

अस्मिन् प्राणाः प्रतिबद्धाः प्रजानाम्

अस्मिन्नस्ता रयनामाविवाराः ।

अस्मिन् प्रीते शीर्णमूलाः पतन्ति

प्राणाशंसः फलमिव मुक्तवृन्तम् ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—આ પરમાત્મામાં જ પ્રજાના પ્રાણો જડાઈ છે । એમાં જ તે પ્રાણો રચના નામિમાં આરાની પેટે અર્પિત થઈ છે । જ્યારે એ પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ પ્રાણની એપણા ડોંટલાથી છૂટા પડેલ પટ્ટની પેટે શિથિલમૂલ થતી પડે છે ।

ભાવાર્થ—શુદ્ધયજુર્વેદમાં જેમ મનને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે “યસ્મિન્નૃચઃ સામ યજુંપિ યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતા રચનામાવિવારાઃ । યસ્મિન્નૃચઃ સર્વમોતં પ્રજાનાં” (૩૪.૫) તેમ અહીં કવિ પરમાત્માને ઉદેશી કહે છે કે પ્રજાઓના પ્રાણો પરમાત્મામાં જ વદ્ધ છે અને તે નામિમાં આરાની પેટે મોટવાયલા છે । ઇટલે કે પ્રાણીજીવન પરમાત્મા સાથે જ સંકળાયેલું છે, તેથી જુદું નથી । આમ છતાં જ્યારે પરમાત્માનો અનુપ્રહ થાય છે ત્યારે એ પ્રાણ ધારણ કરવાની શક્તિ, એનું મૂલ અવિદ્યા નદ ધવાથી આપોઆપ સરી જાય છે । આ કથનમાં વિરોધ માસે છે, કેમ કે જો પ્રજાપ્રાણ પરમાત્મા સાથે પ્રયિત હોય તો તે પરમાત્મા પ્રસન્ન થવાથી સરી કેમ પડે ? પણ એનો પરિહાર એવી રીતે કરવો જોઈએ કે પ્રાણીઓની જિંજીવિયા તે અજ્ઞાનને આભારી છે । જ્યાં લગી પ્રાણીઓ પોતાને પરમાત્મરૂપ ન જાણે ત્યાં લગી જ તે જિંજીવિયા ટકે છે અને ત્યાં લગી જ પરમાત્મામાં પ્રાણ સંકળાઈ રહે છે । પરમાત્મસ્વરૂપનું માન થતાં એ અજ્ઞાનનું મૂલ શિથિલ થવાથી જિંજીવિયા આપોઆપ ચાલી જાય છે ।

નામિમાં આરા ગોઠવાયાની ઉપમા વેદ^૧ કાઢવી પ્રસિદ્ધ છે અને તે બૃહદાર-
પ્યક, મુન્ડક, કૌષીતકી આદિ ઉપનિષદોમાં પણ બહુ પ્રચાર પામી છે^૨ ।

મુન્ડકોપનિષદમાં ‘તસ્મિન્ દષ્ટે પરાપરે’ (૨.૨.૮) એ પદમાં જ્ઞાનયોગનો
મહિમા છે જ્યારે અહિં ‘અસ્મિન્ પ્રીતે’ એ ઉત્તરાર્ધમાં ભક્તિયોગનું માહાત્મ્ય છે,
જેવી રીતે ‘યમૈવૈષ વૃણુતે તેન હમ્યઃ ।’ (કઠ. ૨.૨૨) इत्यादिમાં છે । પાતું
પાઠ વંધનથી છૂટું પડવાની ઉપમા પણ બહુ જૂની છે—“उर्वारुकमिव बन्धनात्”
—શુક્રયજુર્વેદ ૩.૬૦ । કાલિદાસે પણ એનો ઉપયોગ કર્યો છે ।

अस्मिन्नेकशतं निहितं मस्तकानामस्मिन् सर्वा भूतयश्चेतयश्च ।

महान्तमेनं पुरुषं वेद वेद्यं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—અમ્માં સો મસ્તક રહ્યાં છે, અમાં વધી જ સંપત્તિઓ અને વિપત્તિઓ છે ।
અંધકારથી પર સૂર્ય જેવા પ્રકાશમાન વર્ણવાળા એ જ્ઞેય મહાન્ પુરુષને હું જાણું છું ।

ભાવાર્થ—પુરુષસૂક્તમાં (૪૦ ૧૦.૧૦.૧) પુરુષનું વર્ણન કરતાં ‘સહસ્ર-
શીર્ષી’ પદથી હજાર મસ્તકનો નિર્દેશ છે જેનું અનુકરણ શુક્રયજુર્વેદ (૩૧.૧)
તથા શ્વેતાશ્વતર (૩.૧૪) આદિમાં છે । અહિં તો કવિએ પુરુષરૂપે પરમાત્માનું
વર્ણન કરતાં સો મસ્તકનો નિર્દેશ કર્યો છે । સો કે હજાર એ સંખ્યાભેદ માત્ર
છે, એનું તાત્પર્ય તો એટલું જ છે કે લોક-પુરુષ-રૂપ પરમાત્માને અનેક મુખ છે,
જ્યારે મનુષ્ય પુરુષ કે કોઈ પણ પ્રાણી પુરુષને માત્ર એક જ મુખ હોય છે । પર-
માત્માની વિશેષતા એ છે કે તમામ પ્રાણીઓના મુખો એ એના જ મુખો છે । શુક્ર-
યજુર્વેદમાં (૨૫.૧૩) મૃત્યુ અને અમરત્વ બંનેને પરમાત્માની છાયા તરીકે વર્ણવ-
વામાં આવ્યા છે । એ જ તત્ત્વને અહીં કવિ જુદી રીતે બહુલાવી કહે છે કે વધી જ
વિભૂતિઓ અને વિપત્તિઓ લોકપુરુષરૂપ પરમાત્મામાં જ છે । આવા પરમાત્મપુરુષનું
વર્ણન ‘વેદાદ્યમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ।’ इत्यादिरूपे શુક્ર-
યજુર્વેદ (૩૧.૧૮) અને શ્વેતાશ્વતર (૩.૮)માં છે । તેને જ થોડા ફેરફાર સાથે
કવિ અહિં ઉત્તરાર્ધમાં પ્રયોગ કરે છે^૩ ।

આજ્ઞા પદ્યનું તાત્પર્ય પરમાત્માની લોકોત્તરતા સૂચવવાનું છે । સામાન્ય લૌકિક
પુરુષ એકમુખ હોય છે, જ્યારે પરમાત્મ પુરુષને અનેક મુખો હોય છે । લૌકિક
પુરુષને સંપત્તિ કે વિપત્તિ હોય પણ તે વધી જ નહીં, જ્યારે પરમાત્મ પુરુષમાં વધી

૧ શુક્રયજુર્વેદ ૩૪.૫ ।

૨ બૃહદા• ૨.૫.૧૫ । મુન્ડક• ૨.૨.૬ । કૌષી• ૩.૧ ।

૩ પુરુષવે•—મુ• ।

સંપત્તિ-ત્રિપત્તિઓનો સમાસ થઈ જાય છે । ઔકિક પુરુષ જહાનાન્ધકારથી આવૃત્ત હોય છે જ્યારે પરમાત્મ પુરુષ એવી પર છે ।

.. વિદ્વાનઃ ક્ષેત્રજ્ઞોઽચેતનો વા દ્રષ્ટા નિરીહઃ સ દ પુમાનાન્મર્તન્નઃ ।

શ્વપાકારઃ સતતં ચાક્ષરાત્મા વિશીર્યન્તે વાચો મુક્તયોઽસિન્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—તે આત્મનંદ્ર પુરુષ વિદ્વાન્ છે અને અજ્ઞ છે, ચેતન છે અને અચેતન છે, કર્તા છે અને અકર્તા છે, પરિવર્તિષ્યુ છે અને અપરિવર્તિષ્યુ છે । એવાં ૯ પરમાત્માને વિષે વધા વાળીવિલાસો વિરમી જાય છે ।

ભાવાર્થ—આ પદ્યમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી વિશેષણદ્વન્દ્વો દ્વારા પરમાત્માનું અનેકરૂપત્વ તેમજ ઓછોચરત્વ સૂચવ્યું છે । કવિ છેવટે એવાં વિરોધી દ્વન્દ્વો દ્વારા વર્ણન કરતાં શકતો હોય તેમ કહે છે કે સાચી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ વાગ્ધુક્તિ પરમાત્માનું નિરૂપણ કરવા અસમર્થ છે । વિરોધી વિશેષણો દ્વારા પરમાત્માનું સમુણ સ્વરૂપ વર્ણવી કવિ છેવટે તેના નિર્મુગ્ધ સ્વરૂપ તાત્પર્ય બહે છે ।

વિશેષણગત વિરોધાભાસનો પરિહાર અપેક્ષાવિશેષથી થઈ જાય છે । અહીં પરમાત્મા સર્વત્ત્વરૂપે વિવક્ષિત હોવાથી અજ્ઞાની-જ્ઞાની, જડ-ચેતન, કર્તા-અકર્તા, વિનશ્વર-અવિનશ્વરરૂપ જે વાંદે છે તે વધું પરમાત્મરૂપ હોવાથી તેમાં વધાંજ વિરોધી વિશેષણો ઘટી શકે । વિશિષ્ટદ્વિત્વાદમાં પરમાત્માનું શરીર ચિદ્-અચિદ્ ઠમ્બરૂપ કલ્યાણેલ છે તેથી તેમાં જેમ પરમાત્મા ચિત્ શરીર અને અચિત્ શરીર કહી શકાય તેમ અહીં પણ કહી શકાય । શુદ્ધાદૈતના અવિપરીત પરિણામવાદમાં જે વાંદે જડ-ચેતન જગતમાં છે તે વધું પરમાત્માના પરિણામરૂપ મનાય છે એટલે તે મન પ્રમાણે જડ કે ચેતન જે વાંદે છે તે વધું પરમાત્મરૂપ જ છે । તેવા વિચારોની છાયા આ પદ્યમાં છે । છતાં કવિ ‘યતો વાંચો નિર્વર્તન્તે’ એ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ (૨.૪.) ના વાક્યને અનુસરી છેવટે પરમાત્માનું નિર્મુગ્ધ સ્વરૂપ જ સૂચવે છે ।

બુદ્ધિબોદ્ધા ચોધર્નીયોઽન્નરાત્મા વાદ્યધ્યાયં સ પરાત્મા દુરાત્મા ।

નાસાવેકં ના પૃથગ્ નાર્મિ નોમી સર્વે ચૈતત્ પશયો યં દ્વિપન્તિ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—આ પરમાત્મા બુદ્ધિનો બોદ્ધા અને બુદ્ધિનો વિષય છે । તે અંદર છે અને બાહ્ય છે, એ શ્રેષ્ઠ આત્મા અને કનિષ્ઠ આત્મા છે, એ નથી એક કે નથી અનેક, અને છતાં તે ઠમ્બરૂપ નથી એમ પણ નથી । કહી એ સર્વરૂપ છે કે જેનો પશુઓ—જીવાત્માઓ દ્વેષ કરે છે ।

ભાવાર્થ—સાંસ્કૃતતત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરી આત્મા અને પરમાત્માને લાગુ પડે એવા

જે વિરોધાભાસી વિચારો વેદ, ઉપનિષદ્ અને ગીતા આદિમાં અનેક રીતે પ્રકટ થયેલા છે તે જ વિચારોમાંથી કેટલાકને કવિએ આ પદ્યમાં વિરોધાભાસી વિશેષણ દ્વન્દ્વરૂપે પ્રથિત કર્યા છે અને તે દ્વારા પરમાત્માની લોકોત્તરતા સૂચવી છે । સાંક્ષ્ય-દર્શન આત્મા-પરમાત્માને બુદ્ધિ-અંતઃકરણનો સાક્ષી માની બુદ્ધિગત બોધની છાયા-બાંધો વહ્ની કૂટસ્થ છતાં તેને બોધા કહે છે, અને સાથે જ તે 'આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ' (ગૃહદા૦ ૪.૫.૬) ઇત્યાદિ જેવા શબ્દો દ્વારા આત્માને બુદ્ધિવૃત્તિનો વિષય પણ કહે છે । ૯ વિચારપ્રગલ્ભને કવિએ બોધા અને બોધનીય કહી પ્રકટ કરેલ છે । 'તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય વાદ્યતઃ' (દૈશા૦ ૫), 'સર્વાદ્યામ્યન્તરો દ્વયઃ' (મુણ્ડ૦ ૨.૧.૨) જેવા શબ્દોમાં જે વિચાર ઉપનિષદોર વ્યક્ત કર્યો છે તેને જ અહિં કવિ 'અન્તરાત્મા' અને 'વાદ્ય' શબ્દથી વ્યક્ત કરે છે । સર્વતત્ત્વોમાં આત્મા જ મુખ્ય તત્ત્વ હોઈ તે પર કે પરમ આત્મા તરીકે સુવિદિત છે । પણ કવિ અહિં તેને 'દુરાત્મા' પણ કહે છે અને સાવ વિરોધી વાણી મૂકે છે । આ પરાત્મા અને દુરાત્માનો વિરોધાભાસ ગીતાના વિભૂતિ-યોગ અધ્યાય (૧૦)માં સ્પષ્ટ છે । જ્યારે કૃષ્ણ પોતાને 'સિદ્ધાન્તાં કપિલો મુનિઃ' (૧૦.૨૬), 'સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ' (૧૦.૨૮), 'અનન્તશ્ચાસ્મિ નાગાનામ્' (૧૦.૨૯) એમ કહે છે ત્યારે તે પોતામાં પરાત્મા અને દુરાત્માપણાનું દ્વન્દ્વ ઘટાથી છેલ્લે તો લોકોત્તરત્વ જ સૂચવે છે । કવિએ અહિં એ જ માર્ગ લીધો છે ।

ઋગ્વેદના નાસદીય સૂક્તમાં મૂળતત્ત્વનું સ્વરૂપ વતાવત્તાં ઋષિ કહે છે કે નથી તે સત્, નથી અસત્ કે નથી સદસત્ આદિ । તેમ અહિં કવિ આત્માનું સ્વરૂપ વતાવત્તાં તેને એક માનવો, પૃથક્ માનવો કે ઉભયરૂપ માનવો ઇત્યાદિ વિકલ્પોનો નિષેધ કરે છે અને છેલ્લે કહે છે કે તે તો સર્વાત્મક છે ।

કવિ આત્માનું આત્મ વિરુદ્ધ દેખાતું વર્ણન કરી છેલ્લે કહે છે કે પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે જે અજ્ઞાન અને ક્રેશ વાસનાથી પ્રસન્ન એવા માણસોથી ન સમજાય । ઊલટું તેઓને એવું સ્વરૂપ સાંભળી તેના પ્રશ્ને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે । જીવાત્માને કવિ પશુ શબ્દથી વર્ણવે છે તે એ સૂચવવા કે વસ્તુતઃ માણસ જાત પણ અજ્ઞાનવાસથી વદ્ધ હોઈ પશુ જેવી દીન અને પરાધીન જ છે, અને તેથી જ તે પશુપતિ-પરમાત્માના સ્વરૂપથી મડકે છે ।

સર્વાત્મકં સર્વગતં પરીતમનાદિમધ્યાન્તમપુણ્યપાપમ્ ।

યાલં કુમારમજરં ચ ધુલં ચ એનં ચિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—સર્વરૂપ અને છતાં સર્વમાં રહેલ તેમજ વ્યાપ્ત; આદિ, મધ્ય અને અંતયી રહિત; પુણ્ય-પાપથી રહિત; બાલ છતાં કુમાર; વૃદ્ધત્વ રહિત છતાં વૃદ્ધ એવાં એ પરમાત્માને જે જાણે છે તે અમર થાય છે ।

ભાવાર્થ—અહિં પણ વિરોધામાસી વર્ણન છે । પરમાત્મા સર્વવ્યાપક અને સર્વરૂપ હોવાથી એવું વર્ણન વસ્તુતઃ વિરોધ વિનાનું જ છે । કવિનું મુખ્ય તાત્પર્ય તો એ છે કે જેઓ સર્વત્ર પરમાત્મદર્શન કરે છે તેજ મૃત્યુની પેઠી પાર જાય છે ।

આ પદ્યનું પ્રથમ પાદ શ્વેતાશ્વતર (૩.૨૧) ના 'સર્વાત્માનં સર્વગતં વિમૂઢાત્' ¹ એ વચનનું પ્રતિવિંશ્વ છે । વીજા પાદમાં 'અનાદિમધ્યાન્તમન્તવીર્યમ્' ગીતા (૧૧.૧૯) નો તથા 'ય આત્મા અપહતપામ્મા' છાન્દોગ્ય (૮.૭.૧) નો પ્રતિધ્વનિ છે । શ્રીજા પાદમાં 'ત્વં સ્ત્રી ત્વં પુમાનસિ ત્વં કુમાર ડત વા કુમારી ત્વં જીર્ણો દણ્ડેન ઘશ્વસિ' (૪.૩) તથા 'વેદાદિમેતમજરં પુરાણમ્' (૩.૨૧) એ શ્વેતાશ્વતરનો સંક્ષેપ છે । ચોથું પાદ પણ શ્વેતાશ્વતરના 'ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે મવન્તિ' (૩.૧ તથા ૧૦) વચનની અનુકૃતિ માત્ર છે ।

નાસ્તિન્ન દ્વાતે પ્રહ્લણિ પ્રહ્લચર્યે નેજ્યા જાપઃ સસ્ત્યો નો પચિન્મ્ ।

નાહં નાન્યો નોમહાપ્રો કર્નીયાન્ નિઃસામાન્યો જાપતે નિર્વિશેષઃ ॥૨૯॥

અર્થ—આ બ્રહ્મ—પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે બ્રહ્મચર્ય, યજ્ઞ, જપ, સસ્તિ-વાચન કે પવિત્ર—દર્મ યા યજ્ઞોપવીત—એ કશું કર્તવ્ય રહેતું નથી । પછી તો આત્મા હું નહિં, મોટો નહિં, નાનો નહિં એવો નિઃસામાન્ય અને નિર્વિશેષ થઈ જાય છે ।

ભાવાર્થ—પ્રાચીન કાલથી બ્રહ્મચર્ય, ગાઈસ્થ્ય આદિ આશ્રમોની અને તે અંગેના કર્તવ્યપ્રાપ્તિની પ્રથા ચાલતી આવી છે । બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરી પ્રથમ આશ્રમમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવું । વીજા ગાઈસ્થ્ય આશ્રમમાં અનેકવિધ યજ્ઞો કરવાનું વંધન હતું । ત્યાગાભિમુખ વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં જપ, સસ્તિગાચન, તેમજ પવિત્ર ગણાતા દર્માસન આદિનો ઉપયોગ કરવાની પ્રથા હતી । કવિ અહિં સંન્યાસાશ્રમના બ્રહ્મજ્ઞાનની સર્વશ્રેષ્ઠતા અને સર્વોચ્ચ કર્તવ્યતા વત્તાવત્તા કહે છે કે ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પ્રથમના ત્રણે આશ્રમોના કર્તવ્યો અને વિધાનો સ્વયમેવ અનુપયોગી બની છૂટી જાય છે । બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછીની આત્મદક્ષા વર્ગવર્ણ કવિ કહે છે કે તે યજ્ઞતે આત્મા હું—પ્રથમપુરુષ કે અન્ય—તૃતીયપુરુષ રહેતો નથી । તેમજ જ્ઞાતાનાં મોટાપણાં કે નાનાપણાં માત્ર પણ રહેતો નથી । એ સામાન્ય અને વિશેષ

બન્ને પ્રકારોથી પર થઈ જાય છે । બ્રહ્મજ્ઞાનજનિત આત્મસ્થિતિનું આ વર્ણન નિર્ગુણ અને દ્વન્દ્વાતીત ભૂમિકા સૂચવે છે । જ્ઞાનપ્રધાન ઉપનિષદોમાં અને જ્ઞાનયોગપ્રધાન ગીતાના વચનોમાં આ જ રીતે આત્મજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય વર્ણવાયલું છે ।

નૈનં મત્વા શોચતે નામ્યુપૈતિ નાપ્યાશસ્તે ધ્રિયતે જાયતે વા ।

નાસ્મિદ્લોકે ગૃહ્યતે નો પરસ્મિન્ લોકાતીતો વર્તતે લોક ઇવ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—પરમાત્માને જાણ્યા પછી જ્ઞાતા નથી શોક કરતો કે નથી કંઈ પ્રાપ્ત કરતો । તે આશા પણ નથી સેવતો, નથી મરતો કે નથી જન્મ લેતો, તે આ કે પરલોકમાં પકડાતો જ નથી । તે લોકાતીત થયા છતાં લોકમાં જ વર્તે છે ।

ભાવાર્થ—કવિએ અહિં જીવનમુક્ત બ્રહ્મજ્ઞાનીની દશાનું વર્ણન કર્યું છે । તેવો જ્ઞાની લોકો થકે રહે છે છતાં તે સાધારણ લોકોના શોક, હર્ષ, આશા, જન્મ, મરણ અને દૈહિક-પારલૈકિક વંધનથી પર હોઈ લોકાતીત બની જાય છે । આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના મુખ્ય સાધન તરીકે અહિં આત્મજ્ઞાનને જ નિર્દેશેલું છે । ગીતામાં આવા જીવનમુક્ત પુરુષની દશાનું અનેકરીતે વર્ણન છે । કઠના ‘મત્વા ધીરો ન શોચતિ’ (૪.૪) તથા ‘ન જાયતે ધ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્’ (૩.૧૮) એ શબ્દો તો પ્રસ્તુત પદ્યમાં પુનરુત્તર પામેલા ભાસે છે ।

યસાત્ પરં નાપરમસ્તિ કિંચિદ્ યસ્યાન્નાણીયો ન જ્યાયોઽસ્તિ કશ્ચિત્ ।

વૃક્ષ ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેકઃ તેનેદં પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—જેનાથી પર કે અપર કંઈ નથી, જેનાથી કોઈ વધારે નાનું કે વધારે મોટું નથી, જે એકલો છૂલોકમાં વૃક્ષની પેઠે નિશ્ચલ ઊભો છે તે પુરુષથી આ વધું પરિપૂર્ણ છે ।

ભાવાર્થ—અહિં લૈકિક વસ્તુઓથી પરમાત્મ પુરુષની વિલક્ષણતા જ વિરોધા-માસી વર્ણન દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે । રૈશાવાસ્યમાં ‘તદૂરે તદ્વન્તિકે’ (૫) શબ્દથી અને કઠમાં ‘અંગોર્ણીયાન્ મહતો મહીયાન્’ (૨.૨૦) તથા છાન્દોગ્યમાં ‘એષ મ આત્માઽન્તર્હૃદયેઽણીયાન્ ...જ્યાયાન્’ (૩.૧૪.૩) શબ્દથી વિધિમુખે જે ભાવ પ્રતિપાદિત થયો છે, તે જ ભાવ અહિં કવિએ શ્વેતાશ્વતરનું (૩.૯) આહું પદ્ય જેમનું તેમ હર્ષ, વ્યતિરેકમુખે પૂર્વાર્ધમાં સૂચવ્યો છે । અંતિમ પાદ ‘યેન સર્વમિદં સતમ્’ (ગીતા ૮.૨૨) નો પ્રતિબ્ધિ છે.

નાનાકર્તૃયં પશ્યતો જીવલોકં નિત્યાસક્તો વ્યાધયધ્યાધયધ્ ।

યસિન્મેવં સર્વતઃ સર્વતત્ત્વે રુપે દેવે નો પુનસ્તાપમેતિ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—જીઓમલું નાનારૂપે દર્શન કરનારને આધિઓ અને વ્યાધિઓ સદા ચઢ્યોટી રહે છે । પરંતુ પૂર્વોક્ત પ્રકારે સર્વ તાલ સર્વનત્પરૂપ જે દેવ છે તેનું દર્શન થતાં જ દ્રશ્ય પરી સંતાપ નર્થા યામનો ।

ભાવાર્થ—ઠાહિં કવિષ્ પહેલાના વગા પયોમાં એકંદર પરામાત્માનું અદ્વૈતસ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે । તેથી ઉપનિષદો અને ગીતાની પેટે દ્વૈત અને અદ્વૈતજ્ઞાનની પલ્લયુતિ વાર્તા મેદજ્ઞાનથી સંતાપ અને અમેદજ્ઞાનથી સંતાપનો અમાવ વર્ણવે છે । ઘાન્દો-મ્પના 'સર્વિ શોભાનનિદૂ' (૭.૧.૩) ૧ ટૂંકા શાક્યનાં આમજ્ઞાનની પલ્લયુતિ અને અર્થાપદિથી મેદજ્ઞાનજન્ય સંતાપનું સૂચન છે, તેજ માથને કવિષ્ ઠાહિં વધારે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યો છે ।

[વહુશ્રુત પં૦ માધવાચાર્ય, પં૦ દલસુલ માલવણિયા તથા શ્રી મહેન્દ્રકુમાર 'અમર'નો હું તેમના પૂર્ણ સહકાર વદલ હૃદયથી આભારી છું ।]

* *

શુદ્ધિપત્રક ।

પૃ૦	પં૦	અનુદ્ધ	શુદ્ધ.
૩	૧૦	મૂલ	મૂલ
૫	૧૦	શ્યામ	શ્યામ
૭	૨૬	યનો	યનો
૮	૨	યાની	માની
૮	૩૦	વે	વે
૮	૩૪	'સત્ત્વમા'	'શત્ર' મા
૧૦	૪	વેદવેદ્ય	વેદ વેદ્ય
૧૨	૯	છે,	છે,
૧૨	૨૧	વેદવેદ્ય	વેદ વેદ્ય
૧૬	૨૧	પર્વા :	પર્વા :
૧૭	૧૦	પ્રમા(મ)નો	માનો
૧૭	૩૦	નિ.સ્વપાપો	નિ.સત્તાપો
૧૯	૧૯	વિશ્વત્ત્વપાદ	વિશ્વત્ત્વ પાદ
૨૪	૨૦	વસ્તુનો	વસ્તુના

* *
*